

PAPER DETAILS

TITLE: Klasik Arap Edebiyatında Ecvibe-i Müskite ve Kavramsal Analizi

AUTHORS: Muhammed Emin GÖRGÜN

PAGES: 307-345

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2986311>

Klasik Arap Edebiyatında Ecvibe-i Müskite ve Kavramsal Analizi*

Muhammed Emin GÖRGÜN

Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi,
Temel İslam Bilimleri, Arap Dili ve Belâğati Anabilim Dalı
P.h.D, University of Afyon Kocatepe, Faculty of Islamic Sciences,
Basic Islamic Sciences, Department of Arabic Language and Rhetoric
Afyonkarahisar, Türkiye
muhammedemingorgun@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4052-2295>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi /Research Article

Geliş Tarihi / Received: 2 Mart / March 2023

Kabul Tarihi / Accepted: 16 Mayıs / May 2023

Yayın Tarihi / Published: 30 Haziran / June 2023

Yayın Sezonu / Pub. Date Season: Haziran / June

Sayı/ Issue: 20 **Sayfa /Page:** 307-345

Atıf / Cite as: Görgün, Muhammed Emin. “Klasik Arap Edebiyatında Ecvibe-i Müskite ve Kavramsal Analizi [The style of al-Ajwibah al-Muskıtah in Classical Arabic Literature and Its Semantic Analysis®]”. *Amasya İlahiyat Dergisi-Amasya Theology Journal* 20 (June 2023): 307-345

<https://doi.org/10.18498/amailad.1259382>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Amasya University, Faculty of Theology, Amasya, 05100 Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/amailad>.

* Bu çalışma, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Doç. Dr. Sultan Şimşek danışmanlığında tamamlanan “Arap Dili ve Belâğatinde “Ecvibe-i Müskite Üslubu: İbn Ebî ‘Avn Örneği” başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

The style of al-Ajwibah al-Muskıtah in Classical Arabic Literature and Its Semantic Analysis*

Abstract

The greatest challenge to the Arab society of the jahiliyyah, which stands out with its literary merits, was the Qur'ān. On the one hand, this challenge paved the way for the Arab society to question itself; on the other hand, the unique literary features revealed by the Qur'ān enabled the development of the existing language structure of the Arab society. In this sense, one of the forms of expression developed in the field of classical Arabic literature during the Sadru'l-Islam period was the al-ajwibah al-muskıtah (silencing answers) style. In fact, although this style has been used since the period of Jāhiliyyah (the Pre-Islamic Arabia), it entered the literature and became established in the third century of Hijr as a literary style inspired by the Qur'ān. The person who assumed the leading role in this regard was Ibn Abī 'Awn from Baghdad, one of the writers and scribes of the Abbasid period. Ibn Abī 'Awn is the first person to bring together anecdotes of this style in terms of character and content with his work named al-ajwibah al-muskıtah. This work, which belongs to Ibn Abī 'Awn, has the distinction of being the oldest work that has survived to the present day in which anecdotes about the aforementioned style are brought together, and it has been a source for the writers who came after Ibn Abī 'Awn in this field. The person who is addressed by the al-ajwibah al-muskıtah style, in which concise words, quick wit and sound proof come to the fore, is somewhat stunned by the word spoken to him and is incapable of responding to this word. This style of expression, in which the features of al-ijāz and al-i'jāz (conciseness and incapacity) stand out, uses many rhetoric arts as a tool to silence the speech. Based on this, it can be said that the use of al-ajwibah al-muskıtah brings material and moral values to the person through the effect it leaves on the addressee, and thus clearly reveals the value of the effective word. These silencing answers, which sometimes aim to persuade and enlighten the addressee on a religious issue, sometimes help a person to defend himself against the humiliation and mockery directed at him. On the other hand, this style, which has a humorous expression that cheers up boring environments, allows to express the truth in a witty and elegant way. The person who speaks in this style, which

* This study was prepared on the basis of the doctoral thesis titled *"The Style Of Al-Ajwibah Al-Muskıtah In Arabic Language And Rhetoric: The Example Of Ibn Abī 'Awn"* completed at the Institute of Social Sciences of Istanbul University.

has a wide range of uses and a rich variety of characters, appears as a political figure such as governor, commander, caliph in some examples, while in some examples it appears as a madman or a simple citizen who is struggling to make a living. In addition, examples of this style contain very important information about the political and social life of the Umayyad and Abbasid periods, especially the jahiliyyah period, and touch on many religious and moral principles. The absence of a complete definition and classification of the "al-ajwibah al-muskatah" style, apart from the names of the works that bring together anecdotes about silencing answers in classical period works, and the lack of a study that deals with all aspects of this style in the modern period has prompted us to conduct this research. While some writers consider this style as a means of expression based on verbal discourse, others attribute the silencing quality of the answer to the precondition of being said on a hostile and conflict basis. However, al-ajwibah al-muskatah is not limited to the features and usage areas specified in these definitions and classifications, but is a more comprehensive expression style. There is no comprehensive academic study on the al-ajwibah al-muskatah style in Türkiye. Based on the reasons mentioned above, this study will try to introduce the al-ajwibah al-muskatah style, which is an expression tool that is often neglected in Arabic language and literature. Then, the features of the style in question and the course of this usage in Arabic literature will be given. Since the scope and usage area of this style is quite diverse, it was preferred to deal with the subject in the context of prose literature, and to give partial examples of verse literature.

Key words: Arabic language and Rhetoric, Literary style, al-Ajwibah al-Muskatah, Improvisation, Persuasion.

Klasik Arap Edebiyatında Ecvibe-i Müskite ve Kavramsal Analizi

Öz

Edebî meziyetleriyle öne çıkan Câhiliye dönemi Arap toplumuna en büyük meydan okumayı Kur'ân-ı Kerîm yapmıştır. Bu meydan okuma bir taraftan Arap toplumunun kendisini sorgulamasına zemin hazırlamış diğer taraftan Kur'ân-ı Kerîm'in ortaya koyduğu eşsiz edebî hususiyetlerle de Arap toplumunun mevcut dil yapısının gelişmesini sağlamıştır. Bu anlamda Sadru'l-İslâm döneminde klasik Arap edebiyatı alanında geliştirilen ifade biçimlerinden bir tanesi *ecvibe-i müskite* (*susturucu cevaplar*) üslubu olmuştur. Aslında söz konusu bu üslup, Câhiliye dö-

neminden itibaren kullanılmakla birlikte temel itibarıyla Kur'ân-ı Kerîm'den ilhamını alan edebî bir tarz olarak hicrî III. asırda literatüre girmiş ve yerleşmiştir. Bu konuda öncü rolü üstlenen kişi ise Abbâsî dönemi edip ve kâtiplerinden Bağdatlı İbn Ebî 'Avn'dır. İbn Ebî 'Avn, kaleme aldığı *el-Ecvibetu'l-muskite* adlı eseriyle bu üsluba ait anekdotları karakter ve muhteva olarak bir araya getiren ilk kişidir. İbn Ebî 'Avn'a ait bu eser, mezkûr üslupla ilgili anekdotların bir araya getirildiği günümüze ulaşan en eski eser olma özelliğine sahip olup İbn Ebî 'Avn'dan sonra gelen edebiyatçılara bu alanda kaynaklık etmiştir. Veciz sözün, kıvrak zekânın ve sağlam hüccetin öne çıktığı ecvibe-i müskite üslubuna muhatap olan kimse, kendisine söylenen sözle bir nevi afallamakta ve bu söze karşılık verme noktasında aciz kalmaktadır. Kendisinde daha çok îcâz ve i'câz (vecizlik ve aciz bırakma) özelliklerinin öne çıktığı bu ifade tarzı, sözün susturucu olması adına pek çok belâgat sanatını kendisine araç edinmektedir. Buna binaen denilebilir ki ecvibe-i müskite kullanımı, muhatap üzerinde bıraktığı etki vesilesiyle kişiye maddi ve manevi değerler kazandırmakta ve böylece etkili sözün kıymetini net bir şekilde ortaya koymaktadır. Kimi zaman dinî bir konuda muhatabını ikna ve irşat etmeyi hedefleyen bu susturucu cevaplar bazen de bir kimsenin kendisine yöneltilen aşağılama ve alaya karşı kendisini savunmasına yardım etmektedir. Diğer taraftan sıkıcı ortamları neşelendiren mizahî bir anlatıma sahip olan bu üslup, doğruyu nükteli ve zarif bir şekilde ifade etmeye imkân tanımaktadır. Geniş bir kullanım alanına ve zengin karakter çeşitliliğine sahip bu üslupta mütekellim, kimi örnekte vali, komutan, halife gibi siyasi bir figür olarak karşımıza çıkarken kimi örnekte ise bir meczup veya geçim derdine düşmüş sade bir vatandaş olarak boy göstermektedir. Ayrıca bu üsluba ait örnekler, başta Câhiliye dönemi olmak üzere Emevî ve Abbâsî dönemi siyasi ve içtimai hayata dair çok önemli bilgiler ihtiva etmekte ve dinî ve ahlaki pek çok ilkeye temas etmektedir. Klasik dönem eserlerde susturucu cevaplara dair anekdotları bir araya getiren eser isimleri dışında "ecvibe-i müskite" üslubuna dair edebî açıdan tam bir tanım ve tasnif bulunmaması ve modern dönemde de bu üslubu bütün yönleriyle ele alan bir çalışmanın yapılmamış olması bizi bu araştırmayı yapmaya sevk etmiştir. Kimi müellif bu üslubu sadece şifahi söyleme dayalı bir ifade aracı olarak değerlendirirken kimi ise cevabın susturuculuk vasfına sahip olmasını bir husumet ve çekişme üzerine söylenmesi ön koşuluna bağlamaktadır. Hâlbuki ecvibe-i müskite yapılan bu tanım ve tasniflerde belirtilen özellik ve kullanım alanlarıyla sınırlı olmayıp daha kapsamlı bir ifade tarzıdır. Ecvibe-i müskite üslubuna dair Türkiye'de de yapılmış kapsamlı bir akademik çalışma bulunmamaktadır. Yukarıda bahsedilen sebeplere binaen bu çalışma ile Arap dili ve edebiyatında çoğu zaman ihmal edilmiş

bir ifade aracı olan ecvibe-i müskite üslubu tanıtılmaya çalışılacaktır. Daha sonra söz konusu üslubun barındırdığı özelliklerine ve bu kullanımın Arap edebiyatındaki seyrine yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belâgatı, Edebî Üslup, Ecvibe-i müskite, İrtical, İkna.

Giriş

Türkçe tercümesi “susturucu cevaplar” olan ecvibe-i müskite, özünü muhatabı susturacak nitelikte verilen cevapların oluşturduğu bir ifade üslubudur. Susturucu nitelikteki bu cevaplar, gerek mazmunu gerekse de kullandığı diğer ifade araçlarıyla sözü alelade bir cevap olmaktan çıkarmakta ve verilen cevabı edebî bir forma sokarak muhatap nezdindeki etki gücünü artırmaktadır.

Ecvibe-i müskite klasik dönem Arapça kaynaklarda bir kavram şeklinde bulunmamakla birlikte cevabın, cevap sahibinin ve muhatabın durumunun tasvir edildiği nitelemeler üzerinden ele alınmaktadır. Arap edipler doğrudan bir kavram şeklinde olmasa bile kaleme aldıkları bu üsluba ait örnekleri içeren müstakil eserlerine veya eserleri içerisindeki ilgili başlıklara “المُسْكِيَّةُ الأَجْوِبَةُ/el-Ecvibetu’l-muskite” veya “الجَوَابَاتُ الحَاضِرَةُ/el-Cevâbâtu’l-hâzıra” nitelemesini kullanmaktadırlar. Modern dönem Türk edebiyatında bu üsluba karşılık gelen bir kavram bulamasak da yakın bir anlamda “hazırcevaplık”, “pratik zekâ”, “ironi”, “nükte”, “mizah” ve “hiciv” gibi bazı kullanım şekillerini içeren ifadeler yer almaktadır. Bu kavramların her biri başlı başına ecvibe-i müskite üslubuna dâhil olsa da bu üslubun tüm özelliklerini barındıran daha çatı bir kavram olma niteliği taşımamaktadır.

Osmanlı dönemi tarihî ve edebî metinlere baktığımızda ise bu üsluba sahip kişilerin “ecvibe-i müskite” vasfıyla nitelendiği ve böyle bir kullanımın Osmanlı Türkçesinde mevcut olduğu görülmektedir. Fakat klasik dönem Arap kaynaklarında olduğu gibi ecvibe-i müskite, Osmanlı Türkçesinde de kavramsal olarak ele alınan, tanımı ve tasnifi yapılmış

edebî bir ifade çeşidi olmaktan ziyade daha çok kişilerin hazırcevap oluşunu anlatmak adına bir niteleme şeklinde kullanılmaktadır.¹

Bu yüzden biz, edebî bir ifade üslubunu ifade etmek üzere *ecvibe-i müskite* kavramının yerleşmesini ve edebiyat literatürüne bu şekilde girmesini önermekteyiz.

1. Ecvibe-i Müskite Üslubunun Sözlük Anlamı

Lügatte, *susturucu cevaplar* şeklinde anlamlandırılan *ecvibe-i müskite*; “Kelâma karşılık verme”² anlamındaki جَوَابٌ (Cevap) kelimesinin çoğulu أَجْوِبَةٌ (Cevaplar) kelimesi ile “Bir söz söyleyip o sözle muhatabını susturma”³ anlamına gelen أَسْكَتْ (Susturdu) fiilinden türeyen ismi fâil formundaki مُسْكِنَةٌ (Susturucu) kelimesinin terkihiyle oluşan bir sıfat tamlamasıdır.

2. Ecvibe-i Müskite Üslubunun İstılâhî Tanımı ve Kavramlaşma Süreci

Kronolojik açıdan *ecvibe-i müskite*yi ilk tanımlayanların bu kavramı belâğatin bir parçası kabul ettikleri görülmektedir. Nitekim İbnü'l-Mukaffa' (öl.142/759) kendisine ‘Belâgat nedir?’ diye sorulduğunda; “Belâgat kelimesi, birçok şekilde ifade edilen manaları bir araya toplayan bir isimdir. Susmak, dinlemek, işaret, konuşma, delil getirme, cevap verme, ibtida, şiir, sec', hutbeler ve risaleler belâgata dâhil olan bu manalardandır”⁴ şeklindeki tanımıyla belâgati geniş bir perspektifte ele almış ve bu ifade

¹ Örnek olarak bk. Aziz Ali Efendi, *Muhayyemat-ı Aziz Efendi*. (İstanbul: Mekteb-i Harbiye-i Şahane Matbaası, 1284), mukaddime; Ali Fuad, “Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa”, *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası* 19/96 (1928), 94; Mehmet Fatih Gökçek, *Behcetü Seyyid İbrahim Efendi “Târîh-i Sülâle-i Köprülü” (Transkripsiyon ve Tahlil)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 84; Nurten Çelik, *Nergisî İksâr-i Sa'âdet (İnceleme-Metin-Dizin)* (Adıyaman: Adıyaman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 39, 96.

² Muhammed b. Mukrim b. Ali İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrut: Dâr Sâdır, 1414), 1/283.

³ Ebu't-Tâhir Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, thk. Mektebu tahkîki't-turâs fî muesseseti'r-risâle (Beyrut: Muessesetü'r-risâle li't-tibâ'a ve'n-neşr ve't-tevzî', 2005), 1119.

⁴ 'Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhîz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, thk. Abdusselâm Hârûn (Beyrut: Mektebetu el-Hâncî, 1988), 1/115-116.

araçlarından birisinin de ecvibe-i müskite olduğuna zımnen işaret etmiştir. Klasik eserlerde kısmî tanım ve tasniflere ilaveten modern dönemde yapılan akademik çalışmalarda ecvibe-i müskite üslubuna dair bazı tanımlar yapılmıştır. Şimdi başta klasik eserler olmak üzere günümüze kadar geçen sürede bu üslubun kavramlaşma sürecine değinecek ve nihai olarak bir tanıma ulaşılmaya çalışılacaktır.

2.1. Klasik Arap Edebiyatı Kaynaklarında Ecvibe-i Müskite

Ecvibe-i müskite üslubunu, müstakil bir kavram şeklinde olmasa da özel bir ifade aracı olarak değerlendiren ve bu üslubun kıymet ve özelliklerine değinen bazı eserler mevcuttur. Klasik kaynaklar arasında bu üsluba dair tespit ettiğimiz en bariz işaret İbn Sellâm'ın (öl. 224/838) *Kitâbu'l-emsâl* adlı eserindedir. İbn Sellâm, mesel kullanım alanlarından birisi olarak "Kişinin arkadaşına cevabı olmayan bir itirazda bulunduğu veya onu susturan söz söylediği" durum olduğunu zikretmiş ve bu hallerde kullanılan dört farklı mesel (atasözü) nakletmiştir.⁵

Tedvîn faaliyetlerinin artmasıyla birlikte kaleme alınan muhtevası farklı pek çok eserde örneklerine rastladığımız ecvibe-i müskite üslubu, bu eserlerin pek çoğunda herhangi bir vasıfla kayıtlanamaksızın sadece "جواب" olarak yer almakta ve bu eserlerde cevabın ne şekilde daha etkili olacağına dair kısa bilgiler verilmektedir. Bu üsluba ait isimlendirme ve örneklerinin derlenmesi ise h. III. asırda İbn Ebî 'Avn'da (öl. 322/934) görülmektedir. Bu müellif öncesi Arap kaynaklarında bu isimlendirmeyi kullanan Medâinî (öl. 228/843), Saymerî (öl. 275/889) ve 'Ayyâşî (öl. 320/932) gibi bazı edipler olsa da bunların eserleri günümüze ulaşmamıştır.⁶ Söz gelimi Câhız (öl. 255/869), insanların iyi ve kötü davranışlarını incelediği *el-Mehâsin ve'l-ezdâd* adlı eserinde edebî nitelikte olan etkili bir cevabın nasıl olması gerektiğini Mesleme b. Abdilmelik'ten naklettiği "Bana

⁵ 'Ubeyd el-Kâsım İbn Sellâm, *Kitâb'u'l-emsâl*, thk. 'Abdulmecîd Katâmiş (Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-turâs, 1980), 75-76.

⁶ Bu eserler için bk. Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1978), 148, 216-217, 275; Salâhuddîn Halîl b. Aybeg es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed Arnaûd, Turkî Mustafa (Beyrut: Dâru ihyâi't-turâs, 2000), 22/30; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-ârifîn: fî esmâi'l-muellifîn ve âsâri'l-musannifîn* (Beyrut: Dâru ihyâi't-turâsi'l-'Arab, 1951), 2/18-19, 2/32.

göre kişiye, Allah'a imandan sonra, hazırcevaplık kadar üstün bir şey verilmemiştir. Çünkü cevap geciktiğinde bir değeri kalmaz"⁷ sözüyle belirtmektedir. Câhız'ın naklettiği bu görüşte öne çıkan özellik cevabın irticâlen ve herhangi bir hazırlık olmaksızın söylenmesi anlamına gelen حاضِر (hâzır) vurgusudur. Ayrıca Câhız *el-Beyân ve't-tebyîn* adlı eserinde ise 'Belâgat' başlığı altında etkili ve güzel ifadenin nasıl olması gerektiğine dair bilgiler aktarmaktadır. Bunlardan birisi ise Muâviye ile Suhâr el-'Abdî arasında geçen şu diyalogdur:

"Muâviye, Suhâr el-'Abdî'ye 'Belâgati ne olarak addediyorsunuz' diye sorduğunda Suhâr 'Îcâz/الإيجاز' diye cevap verir. Muâviye 'Îcâz' nedir?' diye sorduğunda ise; 'Îcâz, cevap verdiğinde ve konuştuğunda hata yapmaman, Îcâz'ın güzelliği ise yavaş olmaman ve hata yapmamandır' şeklinde cevap verir."⁸

Câhız aktarmış olduğu bu diyalogla, hızlı ve doğru bir şekilde verilen cevabın önemini vurgulayarak bu cevapların belâgatin özünü oluşturduğuna dikkat çekmektedir.

İbn Kuteybe (öl. 276/889) ise *eş-Şi'r ve's-su'arâ* adlı eserinde şiir çeşitleri başlığında şiirle nesrin benzer olduğu noktaya değinirken verdiği nesir çeşitleri arasında "*Resâil, makâmât ve cevâbât türü mensûr kelam da böyledir*" şeklinde "cevaplar" kelimesini kullanarak cevapların da mensûr kelamda kullanıldığına işaret etmiştir.⁹ Ayrıca İbn Kuteybe'ye göre cümlelerin en güzeli, üzerine söz söylemeye ihtiyaç bırakmayan cümledir.¹⁰

Ecvibe-i müskite üslubuna dair müstakil eser telif eden müelliflerden eseri günümüze ulaşan en eski kişi olan İbn Ebî 'Avn ise eseri *el-Ecvibetu'l-muskite*'nin mukaddimesinde bu üslubun tam bir tanımını yapmasa da cevabın sahip olması gereken niteliklerine ve etkili bir cevabın belâgat açısından değerine işaret ederek eserini kaleme alma nedenine değinmektedir. İbn Ebî 'Avn, bu cevapların, belâgat ehli ve kıvrak zekâlı kişiler tarafından üstün görüldüğünü ve onlara çokça rağbet edildiğini belirterek

⁷ 'Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhız, *el-Mehâsin ve'l-ezdâd* (Kahire: Mektebetu el-Hâncî, 1324/1906), 15.

⁸ el-Câhız, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1/96.

⁹ Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-su'arâ*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Dâru'l-me'ârif, 1982), 1/64.

¹⁰ Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-ahbâr*, thk. Münzir Muhammed Sa'îd Ebû Şi'ar (Beyrut: el-Mektebetu'l-İslâmî, 2008), 2/192.

cevabın “isabetli, delil içeren, belâgat ve îcâz” özelliklere sahip olması gerektiğini zikreder. Ona göre bu üslup “soru sorana karşılık vermek, hasmı susturmak için deliller getirmek ve kavgacı kişiyi delillerle ifhâm etmektir.” Cevap, maksadı tam olarak ifade etmeli ve tekrarına mahal bırakmamalıdır. Böylelikle İbn Ebî ‘Avn, acelece ve düşüncesizce söylenmiş söz ile olgunlaşmamış düşüncenin Araplar nezdinde bir kıymeti olmadığını belirtir.¹¹

İbn Ebî ‘Avn’ın çağdaşı olan ve bu üsluba dair pek çok kıymetli bilgi nakleden bir diğer müellif ise İbn ‘Abdirabbih’dir (öl. 328/940). Müellif *el-‘Ikdu’l-ferîd* adlı eserinde ecvibe-i müskite üslubuna müstakil yer vermiş ve bu üslubu zarif ve dakik bir şekilde tasvir etmiştir. Ona göre cevap veren kişi savaş meydanında üzerine nereden bir mızrak geleceğini bilemeyen; ani ve doğru karar vererek hayatta kalmaya çalışan bir savaşçı gibidir:

“Cevap veren kişi, tüm yollar kendisine kapanmış, çıkış yolları tutulmuş, mızraklarla yüz yüze gelmiş, hedef tahtasına konmuş kişi gibidir. Kendisine neyin isabet edeceğini bilmez ki ona hazırlık yapsın, hasmı tarafından ansızın üzerine gelecek şeyi bilmez ki, hasmının attığı şeyin aynısıyla ona karşılık verebilsin.”¹²

Bir tarafta vereceği cevabı düşünüp taşınarak ölçüp biçmiş ve her türlü duruma hazırlık yapmış birisi; diğer tarafta ise hiçbir hazırlığı olmayan ve ne ile karşılaşacağından haberi olmayan birisi vardır. Hazırlıksız yakalanmasına rağmen böyle bir durumda kendisine düşünüp tartılarak söylenen bir söze karşı hızlı, yerinde ve doğru cevap vermek büyük bir maharet gerektirmektedir. O yüzden İbn ‘Abdirabbih böyle durumlarda verilen cevapları, ‘bütün cümleler arasında en zor olanı’¹³ olarak betimlemektedir. Kendisine söylenen söze, tam zıttı şekilde irticâlen cevap veren kişi ‘Savaş alanına gider ve tıpkı taşa taş ile demire demirle karşılık verir-

¹¹ İbrâhîm b. Muhammed b. Ebî ‘Avn İbn Ebî ‘Avn, *el-Ecvibetu’l-muskite*, thk. Mey Ahmed Yûsuf (Kahire: ‘Ayn li’ d-dirâsât ve’l-buhûs el-insâniyye ve’l-ictimâ’iyye, 1996), 3-4.

¹² Ahmed b. Muhammed el-Endelusî İbn ‘Abdirabbih, *el-‘Ikdu’l-ferîd*, thk. Mufid Muhammed Kumeyha, Abdulmecîd er-Rahînî (Beyrut: Dâru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, 1983), 4/89.

¹³ İbn ‘Abdirabbih, *el-‘Ikdu’l-ferîd*, 4/89.

cesine o kişinin (sözleriyle attığı) düğümleri çözerek onun sağlam yaptığını düşündüğü fikirleri tarumar eder.¹⁴ Yaptığı hazırlıktan sonra sözlerine cevap verilemeyeceği düşüncesine sahip kişinin sözleri, karşılık bulduğu bu anı cevapla yağmur yüklü bulut karşısındaki toz zerreciği gibi çaresiz kalır ve çöker. Zira odun sayısı ne kadar çok olursa olsun onları yakıp kül etmeye bir ateş parçası yeterlidir.¹⁵ İbn ‘Abdirabbih’e göre en güzel cevap, lafızları veciz olup manada isabetli olan hazırcevaptır.¹⁶

Ebu’l-Kâsım el-Kelâ’î (öl.?) *İhkâmu san’ati’l-kelâm* adlı eserinde hikem ve emsâli tarif ederken bunların iki kısım olduğunu belirtir. İlki risale ve hutbe esnasında aktarılır, diğeri ise soru veya cevap olarak irticâlen ve herhangi bir düşünme ve zorlanma olmaksızın kişinin karakter ve mizacından kaynaklanır. İrticalen kullanılmış bu sözler, kelimelerin en kıymetli türlerinden biridir.¹⁷

İbn ‘Abdilberr ise belîğ kişinin, irticâlen en güzel konuşan ve lafızları en doğru kullanan kişi olduğunu nakleder.¹⁸ Bu yüzden de yerinde ve hızlı cevap vermek belâğatin bir parçası olarak kabul görmektedir. Bedevinin birine “İnsanların en belîğ olanı kimdir?” diye sorulduğunda “Sözü en güzel söyleyen ve hazırcevaplıkta en mükemmel olan kişidir” cevabını vermiştir.¹⁹

¹⁴ İbn ‘Abdirabbih, *el-‘Ikdu’l-ferîd*, 4/89.

¹⁵ İbn ‘Abdirabbih, *el-‘Ikdu’l-ferîd*, 4/89.

¹⁶ İbn ‘Abdirabbih, *el-‘Ikdu’l-ferîd*, 4/90.

¹⁷ Ebu’l-Kâsım Muhammed Abdulğafûr el-Kelâ’î, *İhkâmu san’ati’l-kelâm*, thk. Muhammed Rıdvân ed-Dâye (Beyrut: Dâru’s-sekâfe, 1966), 181.

¹⁸ İbn ‘Abdilberr Yûsuf b. Abdillâh, *Behcetü’l-mecâlis ve unsu’l-mucâlis; ve şahzu’z-zâhîni ve’l-hâcis*, thk. Muhammed Mursî el-Hûlî (Beyrut: Dâru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, 1982), 1/72.

¹⁹ Ebû Hayyân Ali b. Muhammed et-Tevhîdî, *el-Besâir ve’z-zehâir*, thk. Vedâd el-Kâdî (Beyrut: Dâr Sâdır, 1988), 5/27; Cemâluddîn Yûsuf b. Abdillâh en-Nemerî İbn ‘Abdilberr, *Behcetü’l-mecâlis ve unsu’l-mucâlis; ve şahzu’z-zâhîni ve’l-hâcis*, thk. Muhammed Mursî el-Hûlî (Beyrut: Dâru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, 1982), 1/72.

Râgıb el-İsfahânî (öl. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) ise, soru soran kişiye cevap vermenin; savaşa kalkışmaktan ve babayığitlerle müsabakaya tutuşmaktan daha zor olduğunu naklederek cevap verme üslubunun önemine dikkat çekmektedir.²⁰

Zemahşerî (öl. 538/1144) ise cevabın önemine ve nasıl olması gerektiğine dikkat çekmek adına şu anekdotu aktarmaktadır:

“Muntasır, Ebu'l-Aynâ'ya ‘Cevapların en güzeli nedir?’ diye sormuştu. O da ‘Haksızı susturan, haklıyı da şaşkına çeviren cevaptır’ karşılığını vermişti.”²¹

Buraya kadar verdiğimiz bilgilerden de anlaşılacağı üzere klasik dönem kaynaklarına baktığımızda ecvibe-i müskite üslubuna yönelik kapsamlı bir istilâhî tanım ve tasnif bulunmamaktadır.

2.2. Modern Dönemde Ecvibe-i Müskite Tanımları

Modern dönemde kaleme alınan bu üsluba ait örnekleri bir araya getirmiş antolojik eserlere ve bu üsluba dair yapılan çalışmalara baktığımızda belli başlı tanım ve tasnifin oluşturulmaya çalışıldığını görmekteyiz. Şöyle ki;

İbn Ebî 'Avn'ın *el-Ecvibetu'l-muskite* eserinin muhakkiki Mey Ahmed Yûsuf, ecvibe-i müskite üslubunu “Soru sorulan kişinin kendisine soru soran kişiye yönelik, susturucu cevaplarla ifhâm etmeyi amaçlayarak verdiği zekice cevaplar” şeklinde tanımlamaktadır.²² Ayrıca bu sanata “القصص البسيط الإخباري” (sade anlatıma dayalı (haber verme içeren) kasas (hikâye) türü) teriminin kullanılabileceğini belirtir.²³ İçerik açısından yapılan kasas tasnifine bakıldığında kasas ihbâriyye teriminin, kısa hikâye, nevâdir ve ahbâr türlerinden oluştuğunu ve bu kıssaların, güzelliğini taşıdığı maz-

²⁰ Râgıb Ebu'l-Kâsım Huseyn b. Muhammed el-İsfahânî, *Muhâdarâtu'l-udebâ: ve muhâverâtu's-su'arâ ve'l-bulegâ*, thk. Ömer et-Tabbâ' (Beyrut: Şeriketu Dâri'l-Erkâm b. Ebî'l-Erkâm, 1999), 1/98-99.

²¹ Cârullâh Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *Rebî'u'l-ebrâr ve nusûsu'l-ahbâr*, thk. 'Abdu'l-Emîr 'Alî Muhennâ (Beyrut: Muessesetu'l-'âlemi'l-matbû'ât, 1992), 2/62; Muhammed b. Hasen İbn Hamdûn, *et-Tezkiratu'l-Hamdûniyye*, thk. İhsân Abbâs, Bekr Abbâs (Beyrut: Dâr Sâdır, 1996), 7/176.

²² İbn Ebî 'Avn, *el-Ecvibetu'l-muskite*, mukaddime 37.

²³ İbn Ebî 'Avn, *el-Ecvibetu'l-muskite*, mukaddime 38-42.

munundan, edebî yönünü ise üslubunun kıvraklığından, dilinin de duruluğundan aldığı belirtilir.²⁴ İçerik açısından ecvibe-i müskite üslubuna yer veren eserleri bu terim altında ele almak mümkün olsa da muhataba verilen cevapların ilk söylendiği anda bu gayeye hizmet etmediği ve önerilen kavramın, bizatihi üslubun kendisini ifade edemeyeceği açıktır. Zira bize göre ecvibe-i müskite, bir ifade üslubudur. Bu üsluba ait örneklerin yer aldığı eserleri, muhteva açısından *nevâdir*, *ahbâr* ve *kasas* olarak adlandırmak mümkündür; lakin bu türler birer ifade araçları değil, icra edilmiş ve kısas halinde nakledilmek istenen cevapları aktarma ve ele alma biçimlidir. Bu açıdan bakıldığında Mey Ahmed Yûsuf'un önerdiği “*الفَصُّ الْإِخْبَارِيُّ*” terimi, ecvibe-i müskite üslubunu tanımlamaktan ziyade bu üsluba ait örneklerin bir araya getirildiği eserleri nitelemeye daha uygundur. Zira bir şeyi haber verme veya kısas anlatım gayesi, cevap sahibinin değil bu cevapları bir araya getirerek aktaran müellifindir.

Derleme eser kaleme alanlardan Habîb Şemmerî, *el-Cevâbatu'l-hâzıra* adlı antolojik eserinde ecvibe-i müskite üslubunu “Herhangi bir düşünme eylemi ve bekleme yahut zihin karışıklığı olmaksızın irticâlen verilen cevaplar”²⁵ şeklinde tanımlamaktadır.

Yakın dönemde ecvibe-i müskite üslubuna dair müstakil çalışmalar ortaya koyan Munîra Fâ'ûr ise ecvibe-i müskite üslubunu “Şifahi olmaya dayalı, kendisiyle kelâmın tashihi; hakkın ispatı ve şüpheyi giderme amaçlanan, cevapta isabetli ve hızlı olan, doğaçlama söylenmiş belîğ söz” şeklinde tarif etmektedir.²⁶ Ona göre bu üslup; diyaloga, mücadeleye, etkili ve ikna edici delillerle fikirlerin mücadelesine dayanmaktadır.²⁷ Bu tarifte üzerinde durulması gereken konu ecvibe-i müskite üslubunun

²⁴ *Funûnu'n-nesri'l-'Arabîyyi'l-kadîm* (Ramallah: Câmi'atu'l-Kuds el-Meftûha, 2007), 218.

²⁵ Habîb Şemmerî, *el-Cevâbatu'l-hâzıra* (Mısır: Mecme'u buhûsi'l-İslâmiyye, 2006), 5.

²⁶ Munîra Muhammed Fâ'ûr, “el-Hudûru'l-belagî fi'l-ecvibeti'l-muskite: Îcâz-Kinâye-Husnu't-ta'lîl-İktibâs”, *İttihâdu'l-kuttâbi'l-'Arab* 32/134-135 (2014), 12; Munîra Muhammed Fâ'ûr, “Belâgatu'l-ecvibeti'l-muskite: el-Uslûbu'l-hakîm nemûzecen”, *Mecelletu câmi'ati Dimeşk* 30/3-4 (2014), 115; Munîra Muhammed Fâ'ûr, *el-Ecvibetu'l-muskite: fennu'l-iknâ' ve'l-imtâ'* (Suriye: Menşûrâtu'l-hey'eti'l-'âmme es-Sûriyye li'l-kitâb, 2019), 17-18.

²⁷ Fâ'ûr, “Belâgatu'l-ecvibeti'l-muskite”, 115.

Munîra Fâ'ûr'un belirttiği gibi şifahi olup olmadığıdır. Bu da aslında ecvibe-i müskite üslubunun hangi nesir türüne mündemiç ele alındığıyla doğrudan ilintilidir. Zira bu üsluba şifahi denmesi aslında bunun nesir türlerinden "hitâbet" kısmına dâhil edilmesi anlamına gelir. Hitâbet türünün ise şifahi olmaya dayalı nesir türlerine dâhil edilmesi veya sanatsal kitâbet türüne dâhil olduğu konusunda görüş ayrılıkları mevcuttur.²⁸ Örneğin, Kalkaşendî *Subhu'l-a'şâ*'da hutbeleri kitâbet türlerinden birisi olarak kabul etmektedir.²⁹ Ebû Hilâl el-'Askerî (öl. 400/1009'dan sonra) ise eseri *Kitâbu's-sinâ'ateyn: el-Kitâbe ve's-şi'r*'de hitâbet ve kitâbet türlerinin kafiyesiz ve vezinsiz kelimeler olmaları, lafız ve fâsılları cihetiyle birbiriyle benzer olduklarını belirtir ve aralarındaki tek farkın hitâbet türünün şifahi, risâle türünün ise yazılan bir nesir türü olduğunu zikreder. Yine hitâbetin risâleye, risâlenin de hitâbete kolaylıkla dönüştürülebileceğini vurgular.³⁰ Yani hitâbet şifahi söylenip sonra yazılabilir, risâle de önce yazılıp sonra şifahi olarak söylenebilir. Bu açıdan bakıldığında ecvibe-i müskite, söylendiği ilk anda hitâbet kapsamına girmekte iken önce yazıya döktüğünde ise risâle veya tevki'ât türüne dâhil edilebilmektedir. Hâlbuki ecvibe-i müskite üslubu, şifahi olmaya hasredildiğinde tevki'ât türünün bu ifade üslubunun kapsamına girmediği aşîkârdır. Nesir türleri arasında yer alan tevki'âta bakıldığında bunların pek çoğunun muhatapları için susturucu birer cevap niteliğine sahip yazılı metinler olduğu görülmektedir. Zira tevki'ât, ilk dönemlerde "Bizzat halife veya vezir tarafından, sonraları ise bu işle vazifeli kâtip tarafından kıssaların altına yazılan not" şeklinde tanımlanmaktadır.³¹ Tevki' türüne dair yapılan tüm tanımlarda *yazılı*

²⁸ Muhammed Kaddûrî, "el-Ecvibetu'l-muskite fi'l-edebi'l-'Arabiyyi'l-kadîm", *Mecelletu'l-hakîka* 17 (2018), 216-217.

²⁹ Ebu'l-'Abbâs Ahmed el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ fi sinâ'ati'l-inşâ* (Kahire: Dâru'l-kutubi'l-Misriyye, 1922), 1/226.

³⁰ Ebû Hilâl Hasan b Abdullah b Sehl el-'Askerî, *Kitâbü's-sinâ'ateyn el-kitâbe ve's-şi'r*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dâru ihyâi'l-kutubi'l-'Arabiyye, 1952), 136.

³¹ el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, 11/114; 'Alî Tânk Huseyn, "Fennu't-tevkî'ât fi'n-nesri'l-'Arabî", *Mecelletu ebhâsi kulliyeti't-terbiyeti'l-esâsiyye* 1/18 (2022), 432-452.

bir metin olma ifadesi yer almaktadır. Bu noktada Ecvibe-i müskite üslubunun yalnızca “şifahi olmaya dayalı” şeklinde hasrı uygun düşmemektedir. Zira ecvibe-i müskite, pek çok nesir türünde kendisine yer bulmuş, önemi her daim ön planda tutulan kıymetli bir üsluptur.

Muhammed el-Kaddûrî ecvibe-i müskite üslubunu Mustafa el-Beşîr Kaddû’dan naklettiği şu sözlerle nitelemektedir:

“Bu nesir türü; içerisinde cevapları, hasmı ifhâm etmek için hüccet ile iknayı hedefleyen hitâb hicâciyyeye dönüştüren bir nevi kışkırtma ve provoke etme bulunan bir sorgulama-dan türeyen ifhâm edici, susturucu, hızlı ve pratik zekâdan oluşan cevaplardır.”³²

Modern dönemde bu üsluba dair akademik çalışma yapan Ahmed Cemâl Nâcî ez-Zakzûkî *Belâğatu’l-cevâbi’l-muskit fî ‘Uyûni’l-ahbâr li İbn Kuteybe* adlı makalesinde bu üslubu “Keskin bir zekâyâ, üstün bir akla, gelecek mahiyetini idrak edebilen, aynı zamanda hicâc (tartışma) isteğiyle tutuşmuş, makamların durumunu önceden görebilen ferasetli kişilerin sahip olduğu tesirli ve belîğ bir ikna aracıdır” şeklinde tanımlar. Ona göre bu cevaplar, sadece delil getirmeye (istidlâl), dil uzatmaya veya ikna edici olsun olmasın bir şeyi garanti etmeye dayanmamaktadır. Aksine bu cevaplar; ani, etkili ve beklenmedik cevaplar olup mizah (suhriyye), alay (tehekküm), gerekli bulma (iltizam), düzen-disiplin (inzibat), coşkunluk oluşturma, mantığı susturma, taaccub ve dehşete düşürme gibi amaçları da hedeflemektedir.³³ Yine müellife göre bu cevaplar bir sorunun cevabı olarak bulunur. Bu soru bazen lafzî bazen de mukadder bir soru şeklindedir. Korkmayan, sıkıntılı ve muzdarip kişilerden sâdır olmadıkça susturucu vafına sahip olamayan bu cevaplar, sadece tartışma ve münakaşa ile ilintili olmayıp “ihbâriyye-ta’bîriyye-hicâciyye” olarak üç iletişim aracıyla irtibatlıdır. Bazen doğrudan akla veya bilgiye hitap ederken bazen de ciddi cevaplar, mizahi cevaplar (hezl) veya kurnazlık-hilecilik (tehâyul) şeklinde kullanılmış olabilir. Bu cevaplar, bazen ikna edici ve keyif verici olurken bazen de feraset yoluyla hakkı ispat etmek suretiyle bir cevaba karşılık olmasının yanı sıra aklî bir vehim veya zayıf bir amele şaşırtma (taaccub) nedeni olabilmektedir.³⁴

³² Kaddûrî, “el-Ecvibetu’l-muskite”, 223-224.

³³ Ahmed Cemâl Nâcî ez-Zakzûkî, “Belâğatu’l-cevâbi’l-muskit fî ‘Uyûni’l-ahbâr li İbn Kuteybe”, *Mecelletu’s-Siyâkâti’d-Duveliyye* 2 (2018), 314.

³⁴ ez-Zakzûkî, “Belâğatu’l-cevâbi’l-muskit”, 320.

Ecvibe-i müskite üslubunu dilbilimsel yönden ele alan Kerîm ‘Abîd ‘Alevî ise bu üslubu; “Hasmın hüccetini keserek onu ifhâm eden ve diyalogu sonlandıran keskin ve hızlı cevaplardır” şeklinde tanımlar.³⁵ Ona göre ecvibe-i müskite, sahip olduğu diyalog araçlarıyla sadece hasma cevap vermeye değil aynı zamanda taraflardan birisi için bu diyalogu kesin olarak sonlandırmaya odaklanır.³⁶

Klasik ve modern kaynaklardan yapılan işaret ve kısmî tanımlar ışığında ecvibe-i müskite üslubunu terim olarak şu şekilde tanımlamamız mümkündür:

“Kendisine yöneltilen bir soru, söylenen bir söz veya yapılan bir davranışa karşılık kişinin, muhatabını susturmak için herhangi bir ön hazırlık yapmadan, hızlı, güzel ve isabetli bir şekilde verdiği, karşılığı olmayan ve mevcut diyalogu sona erdiren belîğ ve fasîh cevaplardır.” Bu cevaplar, mütekellimin bilgi birikimini gösterdiği kadar onun kıvrak zekâlı ve hazırcevap oluşunun en önemli göstergesidir. Verilen cevaplar, içerdiği kat’î delil ve nihai hüccet bakımından muhatabı susturma ve ikna amacı taşıdığından karşılık verilemeyen cümlelerdir. Cevabın susturucu olması; muhatabın karşılık vermeme isteğinden değil verememesinden yani cevabın nihai noktayı koyması cihetiyle mu’ciz oluşundan kaynaklanmaktadır. Diğer taraftan ise taşıdığı hikmet, nükte veya müstehcenlik bakımından da karşılık verilmeyen cümlelerdir. Yeri geldiğinde hakkı ispatı amaçlayan bu cevaplar, muhatabı ikna ve irşat gibi ahlaki ve dinî gayeleri barındırması yanı sıra bazen muhatabın istihza ve hakaretine karşı bir set ve sıkıcı bir ortam için de kasvetli havayı dağıtan keyif verici birer söz dizimine dönüşür. Kimi zaman sahibini ipin ucundan alan bu cevaplar, maddi çıkar sağlama, kişilik ve iffeti koruma, makam ve mevki sahibi yapma ve sempati kazandırma gibi sonuçları beraberinde getirmektedir. Belli bir nesir türüne hasredilmeyen bu cevaplar, kimi zaman bir halifenin valiye yazdığı tevkî’ât örneğinde boy gösterirken, kimi zaman bir şairin dizelerinde muhatabını afallatan bir cevap olarak karşımıza çıkmaktadır. Hoş sohbet

³⁵ Kerîm ‘Abîd el-‘Alevî, “el-Ecvibetu’l-muskite: dirâsetun fî dav’i’l-lisâniyyâtî’t-tedâvuliyye”, *Mecelletu kulliyeti’t-terbeviyye li’l-benât* 1/31 (2020), 135.

³⁶ el-‘Alevî, “el-Ecvibetu’l-muskite”, 137-138.

ortamlarının ve ilmî münazara meclislerinin vazgeçilmez ifade aracı olan bu cevaplar, bilge ve fakihlerin ağzından hikmet incilerine dönüşürken, bir mecnun ve meczup tarafından kullanıldığında güldürürken düşündürmekte ve insanın gönlüne dokunmaktadır. Ayrıca bu cevaplar, ait olduğu dönemin bilgi ve kültür düzeyini yansıtan ve toplumun her kesiminin kendisinden bir parça bulduğu bir ayna mesabesindedir.

3. Ecvibe-i Müskite Üslubuna Karşılık Gelen İfadeler

Ecvibe-i müskite üslubu, haiz olduğu pek çok özellikten ötürü yer aldığı kaynaklarda farklı kelimelerle ifade edilmiştir. Ecvibe-i müskite için yapılan nitelemelerin bir kısmı verilen cevaba ait iken, kimi vasıflar da cevap sahibini veya cevap karşısında muhatabın durumunu tasvir etmektedir. Şimdi bu tasvirleri, niteledikleri hususa göre ayrı başlıklar altında ele alacağız.

3.1. Cevâb Kelimesiyle Birlikte Kullanılan İfadeler

Özünü bir durum karşısında verilen cevapların oluşturduğu bu üslubun, kullanıldığı yer ve amaca binaen müsemma olduğu sıfatlar arasında en sık kullanılanı “جَوَابٌ حَاضِرٌ”, “سُرْعَةً” ve “بِدَيْهَةٍ”³⁷ kelimeleridir. Bu üç kelime, cevabın irticâlen, hazırlıksız ve hızlı bir şekilde verilmesini ifade eder. Aynı şekilde bu üsluba ait örneklerle yer veren Zemahşerî ve Ebşîhî gibi bazı müellifler bu üslubu ait cevapları “رَشَقَاتُ اللِّسَانِ” şeklinde niteleyerek dilin çevik ve atikliğini ön plana çıkarmış ve cevabın hızlı olmasına dikkat çekmiştir.³⁸

Muhatabını susturan cevaplar “مُفْجَمَةٌ” ve “مُسْكِنَةٌ” vasıflarıyla ifade edilmiş, özellikle “مُسْكِنَةٌ” lafzı bu üslubu ifade eden bir kavram halini almıştır. Yine cevabın bir diğer özelliği olan, kesinliğine ve inandırıcılığına

³⁷ el-Câhız, *el-Mehâsin ve'l-ezdâd*, 15; Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail en-Nahvî el-Lugavî İbn Sîde, *el-Muhassas*, thk. Muhammed Bâsıl 'Uyûn es-Sûd (Beyrut: Dâru ihyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 1996), 1/216; Cârullâh Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belâga*, thk. Muhammed Bâsıl 'Uyûn es-Sûd (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 1998), 1/197; İbn Ebî 'Avn, *el-Ecvibetu'l-muskite*, 4; İbn 'Abdirabbih, *el-'Ikdu'l-ferîd*, 4/90.

³⁸ ez-Zemahşerî, *Rebî'u'l-ebrâr*, 2/47; Bahâuddîn Ebu'l-Feth Muhammed b. Ahmed b. Mansûr el-Ebşîhî, *el-Mustatraf fî kulli fennin mustazraf*, thk. İbrâhîm Sâlih (Beyrut: Dâr Sâdır, 1999), 1/196.

vurgu yapan “فَاطِحٌ”, “مُفْعٌ”³⁹ ve “كَامِعٌ”⁴⁰ ifadeleri de bu üslubu anlatmada kullanılmaktadır.

Ecvibe-i müskite üslubunda cevapların içerdiği nükteye, dikkat çekici ve eğlendirici özelliğine işaret eden “مَزَلٌ” kelimesi başta olmak üzere “طَرِيفٌ”, “ظَرِيفٌ” ve “مُلْهَاءٌ” gibi ifadelerin cevabı nitelemek üzere kullanımına rastlanmaktadır.

3.2. Verilen Cevap Sonrasında Oluşan Durumu ve Muhatabı Tasvir Eden İfadeler

Cevapların en önemli özelliği olan muhatabı susturma ve cevap veremeyecek duruma getirme vasfı ise, cereyan eden diyalogun sonunda yer alan “أَفَحَمَهُ” ve “أَسْكَنَهُ”⁴¹ ve de “بَكَتَ”⁴² (Delil getirerek susturdu) kavramlarıyla belirtilmektedir. Aldığı cevap karşısında muhatabın durumu ise “مُفْعَمٌ”, “مَّا أَحَارَ جَوَابًا”, “مَّا رَدَّ جَوَابًا”⁴³ ve “أُتِلِسَ”⁴⁴ (Getirilen deliller karşısında sustu kaldı-cevap veremedi) kalıplarıyla ifade edilmektedir.

Muhatabın durumunu tasvir amacıyla kullanılan bazı darb-ı meseller vardır. İbn Sellâm (öl. 224/838) eseri *Kitâbu'l-emsâl*'de meselleri konusuna göre tertip etmiş ve mesel kullanım alanlarından birisi olarak da “kişinin arkadaşına cevabı olmayan itiraz veya onu susturan söz söylediği”

³⁹ ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belâğa*, 2/105; İbn Ebî 'Avn, *el-Ecvibetu'l-muskite*, 3.

⁴⁰ İbn Hamdûn, *et-Tezkira*, 7/158.

⁴¹ ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belâğa*, 2/10; Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Zekerîyyâ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyîsi'l-luğa*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Dâru'l-fikr, 1979), 4/479; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevî el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, thk. Muhammed 'Avz Mur'ib (Beyrut: Dâru ihyâi't-turâsi'l-'Arabî, 2001), 5/79; Ebu'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed ez-Zebîdî, *Tâcu'l- 'arûs: min cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. İbrâhîm et-Terzî (Kuveyt: Matba'atu hukûmeti Kuveyt, 2000), 33/198-199; Ebû Abdillâh Zeynuddîn Muhammed b. Ebî Bekr er-Râzî, *Muhtârû's- Sihâh*, thk. Mahmûd Hâtîr (Beyrut: Mektebetu Lubnân Nâşîrûn, 1995), 517; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 12/448.

⁴² ez-Zebîdî, *Tâcu'l- 'arûs*, 4/447; ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belâğa*, 1/72.

⁴³ İbn Sîde, *el-Muhassas*, 1/217; ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belâğa*, 1/221; el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, 5/147.

⁴⁴ ez-Zebîdî, *Tâcu'l- 'arûs*, 15/465; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 6/29; er-Râzî, *Muhtârû's- Sihâh*, 73.

durum olduğunu zikretmiş ve bu hallerde kullanılan dört farklı mesel olduğunu belirtmiştir. Bunlar; “رَمَاهُ بِأَفْحَابٍ رَأْسِهِ” (Onu tepetaklak etti), “كَأَنَّمَا أَفْرَغَ” (Sanki ağzına bir kova su boşalttı), “رَمَاهُ بِثَالِثَةِ الْأَثَانِ” meselleri ile “عَلَيْهِ ذَنْبٌ مِنْ مَاءٍ” kullanımlarıdır.⁴⁵ Meydânî (öl. 518/1124) ise eseri *Mecme’u’l-emsâl*’de, verilen cevapla karşı tarafın susturulduğu durum için “كَأَنَّمَا أَفْرَغَ” (Sanki ona taş yutturdu) darb-ı meselinin kullanıldığını nakletmektedir.⁴⁶ Muhatabın durumunu anlatan başka bir ifade ise “اسْتَعْجَمَ عَنْ”⁴⁷ (Mecazi manada: Cevap veremedi) kullanımıdır. Bu noktada bir başka darb-ı mesel ise, kişinin, sözüne karşılık cevap vermekten aciz kalan muhatabına söylediği “قَدْ نَكَسَّرَتْ قَوَارِيرُكَ” (Testilerin kırıldı) deyimidir.⁴⁸

3.3. Cevap Sahibini Tasvir Eden İfadeler

Cevap sahibinin zekâsına işaret etmek için ise “ذَكِيٌّ” ve “حَازِقٌ” ifadeleri kullanılmakta iken; kişinin belâgat ve fesâhat vasfına sahip olduğunu göstermesi bakımından da “بَلِيجٌ” ve “فَصِيحٌ” ifadeleri ‘cevap’ kelimesini niteleyen sıfatlar olarak vurgulanmaktadır. Bu anlamlara ilaveten İbn Sîde hazırcevap kişiyi tanımlayan “رَجُلٌ نَقَلٌ” ifadesini zikreder ve “نَقَلٌ” kelimesinin hazırcevap manasında kullanıldığını belirtir.⁴⁹

3.4. Cevâbın Kullanım Gayelerini Gösteren İfadeler

Bazı kaynaklarda evcibe-i müskite üslubunun “حُسْنُ التَّخْلِصِ” (etkili cevaplarla müşkil bir durumdan, helak olmaktan kurtulma) ve “التَّلَطُّفُ فِي الْكَلَامِ” gibi kişiye sağladığı avantajlar ve barındırdığı özellikler özelinde başlıklandırmalar yapılarak bu üsluba ait örnekler işlenmiştir.⁵⁰

⁴⁵ İbn Sellâm, *Kitâb’u’l-emsâl*, 75-76; İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 9/275; el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-muhît*, 843; ez-Zebîdî, *Tâcu’l- ‘arûs*, 24/237; Cârullâh Ebu’l-Kâsım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Mustaksâ fi emsâli’l-‘Arab* (Beyrut: Dâru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, 1987), 2/202.

⁴⁶ Ebu’l-Fazl Ahmed b. Muhammed el-Meydânî, *Mecme’u’l-emsâl*, thk. Muhammed Muhyiddîn ‘Abdulhamîd (Beyrut: Mektebetu’s-sunneti’l-Muhammediyye, 1955), 2/148; ez-Zemahşerî, *el-Mustaksâ*, 1/339, 2/202; ez-Zebîdî, *Tâcu’l- ‘arûs*, 33/431.

⁴⁷ İbn Fâris, *Mu‘cemu mekâyîsi’l-luğa*, 4/240; ez-Zemahşerî, *Esâsu’l-belâga*, 1/636.

⁴⁸ ez-Zemahşerî, *Esâsu’l-belâga*, 2/67.

⁴⁹ İbn Sîde, *el-Muhassas*, 2/129.

⁵⁰ İbn Kuteybe, *‘Uyûnu’l-ahbâr*, 2/221; Ebû İshâk İbrâhîm b. ‘Alî el-Kayrevânî el-Husrî, *Cem’u’l-cevâhir fi’l-mulah ve’n-nevâdir*, thk. ‘Alî Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru’l-cil, 1953), 18.

Modern dönemde ecvibe-i müskite üslubuna dair çalışma kaleme alan Mahmûd Fâris el-Mikdâd, bu üslubun oluşmasındaki psikolojik etmenlerden bahsetmekte ve ecvibe-i müskenin; kin, nefret, rekabet ve mücadeleye yoğunlaştığını, bir cevabın susturucu olabilmesi için aslen bir çekişme, cedel, açıktan veya gizlice bir düşmanlık ve rekabete dayanması gerektiğini belirtmekte ve bu yüzden de Ebşîhî gibi cevaplara “المُسْتَحْسَنَة” ve “حَسَنُ الْخُلُوصِ” vasıflarını ekleyen ediplerin ele aldıkları latif ve güzel cevapların ecvibe-i müskite kısmına dâhil olamayacağını söylemektedir. Bunun gerekçesi olarak da şunu zikreder:

“Bu cevaplar başlangıçta karşı tarafı itham ve kınama niyetiyle söylenmiştir. Fakat muhatabı kinlendirmek ve kininden susmasını sağlamaktan öte onun hoşuna gitmiş ve bu yüzden de psikolojik etmen şartı bu cevaplarda yerine gelmemiştir.”⁵¹

Her ne kadar Mahmûd Fâris aksini iddia etmiş olsa da verdiğimiz tüm bu ifade şekilleri, sahip oldukları nevi şahsına münhasır nüanslarla birlikte ecvibe-i müskite çatısı altında toplanmaktadır. Zira ecvibe-i müskite üslubu, sadece husumete dayalı olmaya ya da sadece mizah açısından ele alınmaya hasredilecek şekilde kapsamı dar bir üslup olmayıp daha geniş kullanım alanına ve gayeye sahip bir ifade tarzıdır.

4. Ecvibe-i Müskite Üslubunun Kullanım Şekilleri ve Örnekleri

Bu üsluba ait hatırı sayılır örnekleri farklı kültür ve edebiyatlardan seçip kendi yorumu ile bir araya getiren ve dizayn eden İbn Ebî ‘Avn, eserinde ecvibe-i müskite örneklerini iki ana başlık altında ele almıştır. Bu başlıklar aynı zamanda ecvibe-i müskite üslubunu, benzer diğer sanatlardan ayıran ve belirginleştiren *cidd* ve *hezl* kavramlarıdır. Şimdi konunun daha net anlaşılması için bu kavramları ele alacağız.

4.1. Ciddi Cevaplar

⁵¹ Mahmûd Fâris Mikdâd, “el-Ecvibetu’l-muskite fi’l-‘asri’l-Emevî”, *İttihâdu’l-kuttâbi’l-‘Arab* 138-139 (2015), 30-35.

Sözlükte “ciddi olmak, çaba sarfetmek”⁵² anlamlarına gelen Arapça “جَدَّ” kelimesi terim olarak ise “lafız ile onun hakiki veya mecazi anlamının kastedilmesi” demek olup hezl kelimesinin zıttıdır.⁵³

Ecvibe-i müskite örneklerinde daha çok filozof, bilge ve kelâm âlimleri gibi şahsiyetler tarafından kullanıldığına rastladığımız ciddi cevaplar, yapılan bir yanlışa dikkat çekme; ahlâkî bir ilkeye temas etme ve kelâmî bir meselede delil getirerek muhatabı susturma gibi gayelere hizmet etmektedir. Örneğin elindeki nimete şükrederek aza kanaat eden bir zâhid bu durum üzerine yadrganınca şu ibretlik cevabı vermiştir:

مرَّ عبد الله بن عامر بعامر بن قيس، وهو يأكل بقلا بملح، فقال: لقد رضيت باليسير. فقال: الراضي باليسير من رضى بالدنيا.

“Abdullah b. ‘Âmir bir gün tuz ile beraber bakla/yeşillik yemekte olan ‘Âmir b. ‘Abdikays’ın yanına varmış ve onu o halde görünce ‘Değersiz olana razı olmuşsun!’ demişti.

‘Âmir de ona şu cevabı verdi: ‘Asıl değersiz razı olanlar dünyaya razı olanlardır!’”⁵⁴

Basra valisi Abdullâh b. ‘Âmir tarafından yediği yemek garip bulunca Zühd ve takvâlarıyla meşhur sekiz tâbûiden biri olan ‘Âmir b. ‘Abdikays ibretlik bir cevap vermiş ve gerçekte acınası durumda olan kişinin dünya malına tamah edip dünyevi şeylerle mutlu olan kimse olduğuna vurgu yapmıştır.

4.2. Hezl Türü Cevaplar

Sözlükte “şaka yapmak, güldürmek, eğlenmek” anlamlarına gelen Arapça “زَلَّ” kelimesi ise lügatlerde “جَدَّ” kelimesinin zıttı olarak vurgulanmaktadır.⁵⁵ Bir belâgat terimi olarak hezl; bir lafızdan, vaz’ olunduğu hakiki veya mecazi mananın kastedilmemesidir.⁵⁶

⁵² Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh: Tâcu'l-luğa ve sıhâhu'l-'Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr (Beyrut: Dâru'l-'ilmi li'l-melâyîn, 1987), 2/452.

⁵³ Seyyid Şerîf Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Curcânî, *Mu'cemu't-ta'rîfât*, thk. Muhammed Sıddîk Minşâvî (Kahire: Dâru'l-fazîle, 2004), 67.

⁵⁴ İbn Ebî 'Avn, *el-Ecvibetu'l-muskite*, 133.

⁵⁵ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyîsi'l-luğa*, 6/51; el-Cevherî, *es-Sihâh*, 5/1850; İbn Sîde, *el-Muhasasas*, 4/15-16; er-Râzî, *Muhtâru's- Sihâh*, 705; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 11/696; el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, 1071; ez-Zebîdî, *Tâcu'l- 'arûs*, 31/132.

⁵⁶ el-Curcânî, *et-Ta'rîfât*, 215; Ebu'l-Bekâ el-Hanefî el-Kefevî, *el-Kullîyyât: Mu'cemun fi'l-mustalahât ve'l-furûki'l-luğaviyye*, thk. Adnân Dervîş, Muhammed Mısırî (Beyrut: Mues-

İbn Manzûr *Lisânu'l-'Arab*'da lugat âlimi ve şiir râvisi İbn A'râbî (öl. 231/846)'den nakille bu kelimeyi "أَهْزَلَ إِسْرَاحًا الْكَلَامَ وَتَقَيَّنُهُ" (Kelamın rahat ve sanatsal bir şekilde ifade edilmesi) şeklinde tanımlamaktadır.⁵⁷ Belâgat ilminde bedî' sanatlarından birisi olarak da ele alınan *hezl*, edebî bir tür olarak ilk defa Abbâsî halifesi İbn Mu'tez (öl. 296/908) tarafından zikredilmiştir.⁵⁸ Bu bağlamda *hezl*, ciddi fikirlerin ve hakikatte sahih olan bir durumun mizahî bir anlatımla dile getirilmesidir.⁵⁹ Bu üslup vesilesiyle maksadın şaka yollu ifade edilmesi, kullanılan üsluba nezâket ve letâfet katmış olur.⁶⁰

Câhız ise bu üsluba mizahî açıdan dikkat çekmekte ve eseri *el-Hayevân*'da hezlin bir mizah olduğunu belirtmektedir. Aynı zamanda bu mizahın, kabul edilmeyen, boş ve ciddiyetsiz sözler olmadığını; mizahın da ciddiyet için bir araç olarak kullanılması durumunda onu ciddi yapacağını vurgular ve eserinde *hezl* ve *cidd* örneklerini mezcettiğini zikreder.⁶¹ Câhız bir diğer eseri *el-Buhalâ*'da, hem ciddi hem de *hezl* türüne dâhil olan cimri nevâdirine eserinde örnekler verdiğini söyler ve *hezl* türünde aktardığı nevâdiri bir dinlenme ve gücü yeniden toparlama fırsatı kıldığını, zira

sesetu'r-risâle, 1998), 1541; Muhammed A'lâ b. Ali et-Tehânevî, *Mevsû'atu keşşâfî ıstılâhâtî'l-funûn ve'l-'ulûm*, thk. Alî Dahrûc (Beyrut: Mektebetu Lübnân Nâşirûn, 1996), 2/1741.

⁵⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 11/696.

⁵⁸ Ebu'l-Abbâs Abdullâh b. Muhammed İbn Mu'tez, *el-Bedî' fi'l-bedî'*, thk. Muhammed Abdulmu'in Hafâcî (Beyrut: Dâru'l-cîl, 1990), 158; Hatîb Celâluddîn Muhammed b. Abdurrahmân el-Kazvînî, *el-Îzâh fi 'ulûmi'l-belâga*, thk. İbrâhîm Şemsuddîn (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 2003), 258; Sa'duddîn Mes'ûd b. Fahriddîn et-Teftâzânî, *Muhtasaru'l-me'ânî* (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1990), 286.

⁵⁹ Bedevî Tabâne, *Mü'cemü'l-Belâgati'l-'Arabiyye* (Cidde: Dâru'l-Menâra, 1988), 688-689; İsmail Durmuş, "Hezl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/304.

⁶⁰ Ali Bulut, *Belâgat Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015), 125.

⁶¹ 'Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhız, *el-Hayevân*, thk. Abdusselâm Hârûn (Beyrut: Dâru'l-cîl, 1996), 1/37.

cidd türünde, işe yeniden başlamayı engelleyen bir yorgunluk ve zorluk olduğunu belirtir.⁶²

İbn Ebî 'Avn, *el-Ecvibetu'l-muskite*'de naklettiği anekdotları içerik olarak bölümlere ayırdığını belirtir ve bu tasnifi de şöyle yapar: Ciddi olanla hezl türünde olan, güldürenle nasihat eden, sağlam olanla zayıf olanın birbirine karışmaması için yaptığını vurgular.⁶³ Yapmış olduğu bu tasnifle İbn Ebî 'Avn, ecvibe-i müskite örneklerini karakter ve muhtevaya göre bölümlendiren ilk isim olmuştur.

Hezl türüne dâhil ecvibe-i müskite kullanımına şu örneği verilebilir:

قَالَ تَغْلَبُ لِأَبِي الْعَبَرِ: الطَّيْبُ مَعْرِفَةٌ أَوْ نَكْرَةٌ؟ قَالَ: إِنْ كَانَ مَشَوِيًّا عَلَى الْمَائِدَةِ فَهُوَ مَعْرِفَةٌ، وَإِنْ كَانَ فِي الصَّخْرَاءِ فَهُوَ نَكْرَةٌ.

"Sa'leb bir gün Ebu'l-İber'e 'Ceylan marife mi nekre mi?' diye sormuştu. O da 'Sofrada kızarmış bir şekilde ise marife; çölde geziyorsa nekredir' yanıtını vermişti."⁶⁴

Bu örnekte dil kuralının latif bir biçimde mizah malzemesi yapıldığını görülmektedir. Bilinirlik-bilinmezlik anlamını terimsel açıdan marifelik-nekrelik kastıyla soran Sa'leb'e Ebul-İber nükteli bir cevap vermiş ve bu kelimeleri terim anlamı dışında değerlendirerek konuyu bir mizah ürünü haline getirmiştir.

5. Ecvibe-i Müskite Üslubunun Öne Çıkan Özellikleri ve Örnekleri

Klasik kaynaklarda cevaplar ile ilgili naklettiğimiz bilgiler ve susturucu cevaplara ait kısmî tanımlamalara baktığımızda bu malumatların, kavram oluşturmada ziyade ecvibe-i müskite üslubuna ait özellikleri ve kullanım gayelerini kapsadığını görmekteyiz. Şimdi bu özellikleri ayrı başlıklar altında ele alacağız.

5.1. Cevapta Hızlılık ve İrticâl

İrticâl, şiiri (veya güzel sözü) önceden hazırlanmadan, düşünüp tasarlama içine doğduğu gibi söylemek anlamında edebiyat terimidir.⁶⁵

⁶² 'Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhız, *el-Buhalâ*, thk. Ahmed el-'Avâmîrî, Alî el-Cârim (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, 2001), 17-18.

⁶³ İbn Ebî 'Avn, *el-Ecvibetu'l-muskite*, 3-5.

⁶⁴ İbn Ebî 'Avn, *el-Ecvibetu'l-muskite*, 203.

⁶⁵ İsmail Durmuş, "İrticâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/459.

İrticâl vasfı, ecvibe-i müskite üslubunu diğer ifade ve ikna araçlarından ayıran en temel ve bariz özelliği olup tüm örneklerinde yer almakta ve bu üslubun özünü oluşturmaktadır. Zira verilen cevaplar, kıymetini doğaçlama ve hızlıca verilmesinden almaktadır.⁶⁶ Belli bir düşünme aşaması ve ön hazırlık sonrası verilen cevaplar, bu üslupla ilişkili değildir. Çünkü cevap geciktiğinde veya belli bir düşünme sonrasında ifade edildiğinde edebî açıdan bir değer ifade etmemektedir.⁶⁷ Arapların “Aniden söylenen az bir söz, düşünüp de söylenen çok sözden daha hayırlıdır”⁶⁸ ve “Sözlerin en kötüsü ise ihtiyaç anından sonra söylenenidir”⁶⁹ ifadeleri de ecvibe-i müskite üslubunun bu özelliğini ortaya koymaktadır. Bu özelliği aksettirdiğini düşündüğümüz örneklerden birisi şu şekildedir:

نَظَرَ الْإِسْفَهَانِي إِلَى أَبِي هِفَّانٍ يَسَارَ رَجُلًا، فَقَالَ: فِيمَ تَكْذِبَانِ؟ فَقَالَ أَبُو هِفَّانٍ: فِي مَذْجِكَ.

“İsfahânî bir gün adamın birisiyle fısıldaşan Ebû Hiffân’a bakıp ona ‘Hangi konuda yalan söylüyorsunuz?’ diye alaycı bir soru sormuştu. Ebû Hiffân da hemen şu karşılığı verdi: ‘Seni övme konusunda!’”⁷⁰

Örnekte görüldüğü şekliyle kendisine hakaret edilen Ebû Hiffân bu durum karşısında tepkisini düşünmeden, hızlı bir şekilde verdiği cevapla ortaya koymuş ve muhatabını susturmayı başarmıştır.

5.2. Manada İsabet ve Doğru İfade Kullanma

Muhataba verilen cevaplar, hızlı olduğu kadar muktezâ-yı hâle de uygun olmalıdır. Doğru zamanda, doğru yerde ve doğru bir hedef kitleye yönelik kullanılmayan kelimeler, belîğ ve fasih vasıflara sahip olsalar da maksadı ifade etmede yetersiz kalır ve yersiz bir söz olarak bir kıymeti haiz olmaz. İbn Veheb el-Kâtib (X. yüzyıl), beyân’ı dört kısma ayırmakta

⁶⁶ el-Câhız, *el-Mehâsin ve’l-ezdâd*, 15; el-İsfahânî, *Muhâdarâtü’l-udebâ*, 1/104.

⁶⁷ İbn Ebî ‘Avn, *el-Ecvibetu’l-muskite*, 3-4; İbn ‘Abdirabbih, *el-’Ikdu’l-ferîd*, 4/89; Alî b. Hu-seyn el-’Alevî eş-Şerîf el-Murtezâ, *Emâli’l-Murtezâ; guraru’l-fevâid ve duraru’l-galâid*, thk. Muhammed Ebu’l-Fazl İbrâhîm (Beyrut: Dâru ihyâi’l-kutubi’l-’Arabiyye, 1954), 1/273; Fâ’ûr, “Belâgatu’l-ecvibetu’l-muskite”, 116.

⁶⁸ Cemâluddîn Muhammed b. İbrâhîm el-Vatvât, *Ğuraru’l-hasâisi’l-vâziha ve ‘uraru’n-nekâisi’l-fâziha*, thk. İbrâhîm Şemsuddîn (Beyrut: Dâru’l-kutubi’l-’ilmiyye, 2008), 254.

⁶⁹ Muhammed Abdullah Kâsım, “Zekâu’l-beyân fi’l-ecvibetu’l-muskite fi’t-turâsi’l-’Arabî”, *Mecelletu el-Ma’rife* 648 (Eylül 2017), 73.

⁷⁰ İbn Ebî ‘Avn, *el-Ecvibetu’l-muskite*, 200.

ve bunlardan birisinin de “Beyânu’l-’ibâre” olduğunu belirterek sözün doğruluk vasfına sahip olmasını şu sözlerle açıklamaktadır:

“Sözde doğru ifade kullanma; konuşmanın ve susmanın vakitlerini, lafızların miktarını, manaların ufuklarını, sözün ve dinleyenlerin mertebelerini ve söz meclisi ile muhatapların hukukunu bilmektir. Böylece söz sahibi, her şeye hakkını verir, sözü şekline koyar ve vaktinde getirir. Kişi sözü vaktinde kullandığında istediğini elde eder, sözünün doğruluktaki menzili yücelir.”⁷¹

İbn Vehb’in ifadelerinde de görüldüğü şekliyle sözün kıymetini artırıp doğruluk vasfına sahip olmasını ve hedefine ulaşmasını sağlayan en önemli etmen sözün muktezâ-yı hâle uygun olması yani ifadede en doğru aracının tercih edilmesidir. Kişi; hedef kitleye, bulunduğu meclise ve maksadına en uygun ifade üslubunu seçmeli ve kullanmalıdır.

Ayrıca cevapların sahip olduğu bu özellik, *susturuculuk* vasfının da sebebidir. Cevap ne kadar dakik, bilgiye yönlendiren, derin tefekkür içeren, cevapta isabetli, ibarede doğru olursa o derece mecadele eden/cidalleşen kişiyi susturucu olur ve onun cevap vermesinin önünü keser. Bu da ancak muktezâ-yı hâle uygun üslubun ve konuya özel ifadenin seçilmesi ile gerçekleşir.⁷²

Seçilen kelime, tercih edilen delil metodu, üslubun akıcılığı ve naifliği, muhatabı olumlu yönde etkileyeceğinden hakikatin güçlü, zarif, latif ve en doğru üslupla ifade edilmesi gerekmektedir. Yeri geldiğinde sade anlatım yerine istiare veya teşbih üslubunun kullanılması muhatapta farklı etki bırakabilmekte ve verilen mesajın daha etkin rol üstlenmesine katkı sağlamaktadır. Bu da ifade aracı olarak en doğru belâgat üslubunun seçilmesi⁷³ demektir. Bu özelliği göstermesi bakımından şu anekdotu nakletmek yerinde olacaktır:

قَالَ رَجُلٌ لِإِبْنِ أَبِي دُوَادٍ: مَتَى كَانَ اللَّهُ؟ قَالَ: وَمَتَى لَمْ يَكُنْ؟

“İbn Ebî Duâd’a adamın biri ‘Allah ne zaman vardı?’ diye sorunca ‘Ne zaman yoktu?’ sorusuyla karşılık vermiştir.”⁷⁴

⁷¹ Ebu’l-Huseyn İshâk b. İbrâhîm b. İsmâ’il İbn Vehb el-Kâtib, *el-Burhân fî vucûhi’l-beyân*, thk. Ahmed Matlûb, Hatîce el-Hadîsî (Bağdat: Câmi’atu Bağdât, 1967), 255-256.

⁷² Fâ’ûr, “Belâgatu’l-ecvibeti’l-muskite”, 117; Fâ’ûr, *el-Ecvibetu’l-muskite*, 33.

⁷³ Fâ’ûr, “Belâgatu’l-ecvibeti’l-muskite”, 119.

⁷⁴ İbn Ebî ‘Avn, *el-Ecvibetu’l-muskite*, 146.

İbn Ebî Duâd kendisine sorulan bu soru karşısında muhatabını şaşırtan bir üslup seçerek soruya soruyla karşılık vermeyi tercih etmiş ve kelâmî bir mesele üzerinden kendisini zor duruma düşürmeye çalışan bu şahsı susturmuştur.

5.3. Lafızların Vecizliği

Ecvibe-i müskite örneklerinin bir diğer ortak özelliği ise lafızlarının kısa olmasıdır. Anlatılmak istenen duygu ve düşüncenin en etkili, en sade ve en kısa yoldan yapılması önemlidir. Lafı gereksiz uzatmak, söz ne kadar doğru da olsa muhatabı bıkkınlık ve usandırmaya sevk edeceği için değer ve önemini kaybettirmektedir. Buradaki vecizlik, lafın anlaşılmasına engel olacak gereksiz kısaltma veya baştan savma değil, belagî olarak îcâz üslubunun öne çıkmasıdır. Bir diğer ifadeyle kelâmın *haşv'den* (lüzumsuz sözcük ve tekrardan) arınmış⁷⁵ olmasıdır.

İfadenin veciz olması, cevapların hızlılık özelliğinin de bir gereğidir. Zira cevapta hızlı olmak; kişinin, muhatabına/hasmına karşı en hızlı ve sağlıklı bir yolla cevap verebilmesi için lafızların az, mananın çok olmasını gerektirir.⁷⁶ Örneğin;

قِيلَ لَأَعْرَابِي مَاتَ أَخُوهُ: مَا كَانَ سَبَبَ مَوْتِهِ؟ قَالَ: كَوْنُهُ.

“Kardeşi vefat eden bedevinin birine ‘Kardeşinin ölüm nedeni neydi?’ diye sorulduğunda

‘Var olmasıydı’ yanıtını verdi.”⁷⁷

Kardeşinin ölüm nedenini soran şahsa bedevinin verdiği bu veciz cevap ders niteliğinde pek çok manaya hâvîdir. Âl-i İmrân suresi 185. âyet ve Ankebût suresi 57. âyette de buyrulduğu üzere her nefis mutlaka ölümü tadacaktır. Her doğan bir gün mutlaka ölür. Bedevi de verdiği bu cevapla dünyevî sebeplerden ziyade ölümün bir ilahi takdir olduğuna vurgu yapmıştır.

5. 4. Nükte ve Letâfet

Taşıdığı nükte ve espri ile muhataba doğruyu daha latif ve eğlendirici bir şekilde sunmayı hedefleyen özellikle hezl türü cevaplarda temel

⁷⁵ Ebû Hayyân Ali b. Muhammed et-Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l-muâneşe*, thk. Heysem Halîfe (Beyrut: el-Mektebetu'l-'asriyye, 2011), 380.

⁷⁶ Fâ'ûr, “Belâgatu'l-ecvibetu'l-muskite”, 116; Fâ'ûr, *el-Ecvibetu'l-muskite*, 35-36.

⁷⁷ İbn Ebî 'Avn, *el-Ecvibetu'l-muskite*, 163.

gaye güldürmek olmayıp, komiklik ve güldürü verilen cevap karşısında oluşan bir neticedir. Bu üslubun asıl hedefi güldürmekten ziyade makama uygunluk açısından doğruyu farklı bir formda muhataba deklare etmektir. Bu özelliğe sahip cevaplar; hakkı ispat veya hakarete karşılık vermeyi hedeflemeden, görülen bir yanlışın veya yapılacak irşadın nazik ve nükteli bir biçimde muhatabı incitmeden ifade edilmesini sağlar. Bu cevaplar neticesinde oluşan ortamda kişi daha özgüvenli ve rahat olur ve verilmek istenen mesaj da muhatabın inat veya inkârına sebebiyet vermeden icra edilmiş olur. Bu cevaplarda susturucu olma vasfı, cevabın içerdiği nükte veya cevap sonucu ortaya çıkan güldürüden ötürüdür. Kişi, aldığı cevap karşısında şaşırır, hoşuna gider ve cevap vermez. Örneğin;

قِيلَ لِلأَدَّهَمِ المَضْجَكُ: إِنَّ الأَمِيرَ قد حَلَفَ أَنْ تُخْرِجَ إِلَى الصَّلَاةِ إِلَّا فِي سَوَادٍ. قَالَ: إِذَا أُخْرِجُ عُريَانَا.

“Siyahi bir köle olan Edhem’e ‘Emir yağmur duasına sadece siyah kıyafetle çıkılmasını emretti’ denildiğinde ‘O zaman ben çıplak çıkayım!’ yanıtını vermişti.”⁷⁸

Sahip olduğu ten renginden rahatsızlık duymayan Edhem, bu durumu alaya almak suretiyle konuya oldukça esprili bir yaklaşım göstermiştir.

5.5. İfhâm

Sözlükte افحام/ifhâm, husumet ve benzeri durumlarda söylenen söz ile muhatabı susturma anlamına gelmektedir.⁷⁹

Muhatabın sözüne veya hasmın sataşmasına hızlı bir şekilde düşünmeden verilen cevaplar, içerdiği reddi mümkün olmayan deliller vesilesiyle muhatabı cevaptan aciz bırakarak susturmaktadır. Bu tarz bir cevabı vermek de herkesin harcı değildir. Zira dar bir vakitte hızlıca kesin ve güçlü deliller getirmek sadece zeki, akıllı ve bilgin bir şahıstan sudûr edebilir. Bu cevaplar, aynı zamanda sahibinin güçlü kişiliğinin ve seçkin hitap becerileriyle donanmış olmasının bir göstergesidir. Örneğin;

قَالَ هِشَامُ بْنُ الْحَكَمِ، وَكَانَ يَقُولُ بِالْجِسْمِ- لأَبِي الهُدَيْلِ: مَا الدَّلِيلُ عَلَى أَنَّ الْبَارِيَّ-جَلَّ وَعَزَّ- لَيْسَ بِجِسْمٍ؟
قَالَ: أَنَّهُ لَا نَصْفَ لَهُ.

⁷⁸ İbn Ebî ‘Avn, *el-Ecvibetu’l-muskite*, 191.

⁷⁹ Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu’l-‘ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî, İbrâhîm es-Sâmerrâî (Beyrut: Dâr ve Mektebetu’l-Hilâl, ts.), 3/254; İbn Fâris, *Mu’cemu mekâyîsi’l-luğa*, 4/479; el-Ezherî, *Tehzîbu’l-luğa*, 5/79; ez-Zebîdî, *Tâcu’l- ‘arûs*, 33/198; er-Râzî, *Muhtâru’s- Sihâh*, 517; İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 12/448.

“Hişâm b. Hakem Allah Teâla’nın cismânî olup olmadığı konusunda Ebu’l-Hüzeyl’e ‘Yaratıcının cisim olmamasının delili nedir?’ diye sormuştu. Ebu’l-Hüzeyl de ‘Çünkü onun yarısı yoktur’ yanıtını verdi.”⁸⁰

Aklen ve mantıken yarımı olmayan, bölünemeyen bir şeyin dokunabilen ve hissedilebilen bir cisminin olmamasını gerektirir. Lâzım olan “yarımı olmama” batıl olduğu için melzûmu olan “vücudunun olması” da batıl olmaktadır. Böylece getirilen bu aklî delille muhatap ifhâm edilmiştir.

Cevapların taşıdığı ‘ifhâm’ özelliği diğer üç özelliğin bir neticesi olup muhatabın cevap vermesinin veya cevap vermeye hazırlanmasının önünü kesmektedir.⁸¹

Bazı durumlarda cevaplar, muhatabın alay ve hakaretine sertlikte mukabil olduğunda müstehcenlik barındırabilmektedir. Bu durumlarda da cevabın susturucu olması muhatabın kendi yaptığı hakaretin kendisine dönmesi yüzünden verilen cevaba diyecek söz bulamaması ve kendi silahıyla vurulmayı kabullenmesi sonucunda ortaya çıkmaktadır.

5.6. İkna

Arap dilinde, muhatabı ikna etmeye yönelik pek çok üslup bulunmakla birlikte hiç şüphesiz bu konudaki en etkin yollardan birisi de mantık ilminde bir delil çeşidi, felsefede retorik karşılığı olarak ele alınan, Arap edebiyatında ise nesir türlerinden birisi olan ‘hitâbet’ türüdür. Sözü en etkili biçimde kullanarak, muhatabı ikna edip gönüllerde etki bırakmaya dayanan hitâbet türünün bir yönü de ecvibe-i müskite üslubunun ilintili olduğu dilbilimsel açıdan hitâbetin bir aracı olan *hicâc* (*argümantasyon*) metodudur. Özellikle son dönemlerde ecvibe-i müskite üslubunu pragmatik dilbilimsel yönden ele alan çalışmalarda cevapların “hicâcî” özelliği üzerinde durularak, tartışmalarda verilen cevapların dilbilimsel özelliklerine değinilmiştir. Daha çok modern retorik üzerinden yapılan incelemelerde felsefe ve mantık temelli “argümantasyon” yani hicâc temelli değerlendirmelerde bulunulmuş ve cevabın; ikna aracı olarak kullanım şekilleri ele alınmıştır. Hitâbet stratejileri içerisinde en önemli yeri tutan

⁸⁰ İbn Ebî ‘Avn, *el-Ecvibetu’l-muskite*, 151.

⁸¹ Fâ’ûr, “Belâgatu’l-ecvibetu’l-muskite”, 119.

bu metot, dil açısından en etkili ikna aracı olan hicâc metodudur. Kişi, gi-dişata uygun argümanları seçerek muhatabının aklına hitap etmek üzere kullanacağı kelimeleri en uygun dil kalıbına sokarak iknayı amaçlamaktadır. Dilin de temel vazifesini oluşturan hicâc stratejisi, pek çok alanda münakaşa ve mücadeleleri bitirmede en doğru strateji kabul edilmiştir.⁸²

Bu özelliğe şu anekdotu örnek olarak zikredebiliriz:

شَكَرَ رَجُلٌ إِلَى الْفَضِيلِ فَأَكْثَرَ الشُّكُورَى، فَقَالَ لَهُ: هَلْ مُدَبِّرٌ غَيْرُ اللَّهِ؟ قَالَ: لَا. قَالَ: فَارْضَ بِهِ.

“Adamın biri Fudayl’e gelip dertlerinden yakınmıştı. Şikâyetlerini iyice arttırınca Fudayl ona ‘Allah’tan başka müdebbir var mı?’ diye sordu. Adam da ‘Hayır’ karşılığını verince Fudayl ona şöyle dedi: ‘O zaman onun verdiklerine razı ol!’”⁸³

Fudayl, çektiği sıkıntılardan dert yanan bu şahsa cevap verirken, şahsın inkâr edemeyeceği bir kanıtla cümlesine başlamış ve doğrudan bir yargılamaya gitmeden gayet zarif ve güçlü bir argümanla onu doğru olan tevekküle yönlendirerek kadere razı olma konusunda tavsiyede bulunmuştur.

6. Ecvibe-i müskite Üslubunun Yer Aldığı Manzûm ve Mensûr Türler

Edebî bir ifade çeşidi olan ecvibe-i müskite üslubuna ait örnekler başta Kur’ân-ı Kerîm ve hadisler olmak üzere edebî türler içerisinde manzûm ve mensûr farketmeksizin ahhâr, muhâdarât, emâlî/mecâlis gibi farklı tür ve içeriğe sahip olan eserlerde karşımıza çıkmaktadır. Bu tasnif türlerinden hangisinde yer alırsa alsın ecvibe-i müskite üslubu hem manzûm hem de mensûr pek çok edebî türde kullanılan bir ifade aracıdır.

6.1. Manzûm Türlerden Şiir

İki kişi arasında gerçekleşen diyaloglar, nihayeti itibarıyla ya bir uzlaşma ya da ihtilafla sonuçlanabildiği gibi verilen bir cevapla taraflardan birisi lehine üstünlükle de sonuçlanabilmektedir. Verilen bu cevaplar, nesir türü şeklinde icra edilebildiği gibi şiir olarak da gerçekleşmektedir. Şairler arasındaki atışma ve nekâiz türü şiir örneklerinde sıklıkla rastladığımız şiir formundaki ecvibe-i müskite örnekleri, Arap edebiyatında azımsanmayacak ölçüde yer edinmektedir. Örneğin;

⁸² ‘Abdulhâdî b. Zâfir eş-Şehrî, *İstirâtîciyyetu’l-hıtâb: mukârabe lugaviyye tedâvuliyye* (Beyrut: Dâru’l-kitâbî’l-cedîd el-muttehide, 2004), 456-459.

⁸³ İbn Ebî ‘Avn, *el-Ecvibetu’l-muskite*, 142.

“Emevî dönemi vali ve komutanlarından Yezîd b. el-Mühelleb, mucûn şairi Hamza b. Bid’in kendisini hicvettiğini duyunca onu huzuruna getirtmiş, üzerindeki ipek elbisenin yırtılıp atılarak çıplak bir şekilde dövülmesini emretmişti. Üzerindeki elbisesi yırtılan Hamza ise bu esnada dudaklarını hareket ettirerek bir şeyler mırıldanmakta idi. Bunu gören Yezîd ona ‘Ne söylüyorsun?’ diye sorunca Hamza şu şiiri okudu:

لَعْمَرِكَ مَا الدِّيَاخُ خَرَقَتْ وَحَدَهُ وَلَكِنَّمَا خَرَقَتْ جِلْدَ الْمُهَلَّبِ

Hayatına andolsun ki sen yalnızca ipek elbiseyi parçalamadın

Bilakis sen, Mühelleb’in cildini parçaladın!

Aldığı cevap karşısında Yezîd ona hak verdi ve onu serbest bıraktı.”⁸⁴

Kıssanın farklı nakillerinde şiirin Ziyâd el-A’cem adlı şaire ait olduğu ve şiire konu olan ipek elbisenin ise kendisine Yezîd b. Mühelleb’in babası olan Emevîler’in Horasan valisi ve Mühellebîler’in atası olan Mühelleb b. Ebî Sufre tarafından hediye edildiği anlaşılmaktadır.⁸⁵ Bu açıdan bakıldığında şair, inşat ettiği şiirle kendi yiyeceği kırbaçtan ziyade kendisine hediye edilen ipek elbiseyi öne çıkarmış ve Yezîd b. Mühelleb’e, babası ile olan samimiyetini ima ederek cezadan kurtulmuştur.

6.2. Mensûr Türler

Arap edebiyatında muhtevası farklı pek çok mensûr malzemede örnekleri yer alan ecvibe-i müskite üslubunun şiir inşadı şeklinde olduğu gibi ayrı bir çalışma gerektirecek hacimde olan kullanım şekilleri söz konusudur. Bunlar ise tevkî’ ve hikem-emsâl şeklinde gerçekleşen cevaplardır. Bu bölümde ilk olarak ecvibe-i müskite üslubunun hem şifahi hem yazılı olarak kullanıldığını göstermek adına bu üslubun yazılı yönünü temsil eden tevkî’ât türüne ait örneklerini göstermeye çalışacağız. Ardından ise ecvibe-i müskite üslubunun adeta sosyal hayata mal olmuş bir edebî değer olduğunu göstermek adına bu üslûba ait bazı örneklerin, bulunduğu şöhret sayesinde hikem ve emsâl haline dönüşmesine temas edeceğiz.

6.2.1. Tevkî’ât

⁸⁴ İbn Ebî ‘Avn, *el-Ecvibetu’l-muskite*, 21.

⁸⁵ Ebu’l-Ferec Alî b. el-Huseyn el-İsfahânî, *el-Eğânî*, thk. İhsân ‘Abbâs vd. (Beyrut: Dâr Sâdır, 2008), 15/262-263.

Halife, vali veya ilgili görevli tarafından şikâyet, arzu ve istekler gibi kendilerine sunulan yazılı metnin altına yazılan tevkî'ât⁸⁶ kısa ve özlü olmasıyla öne çıkmaktadır. Îcâz, belâgat ve ikna özelliklerine sahip⁸⁷ tevkî' sanatında sorulan veya istenilen şeye karşı verilen kısa cevaplar genelde bir âyet, bir hadis, bir hikmetli söz, bir şiir beyti veya bir meselden oluşmaktadır.⁸⁸ Sahip olduğu bu mazmunundan ötürü tevkî'ât, yeri geldiğinde yazının muhatabı için diyalogu sonlandıran birer susturucu cevap vazifesi görmüştür. Bu cevaplar, sorunun direkt cevabı olabildiği gibi bazen de muhatabı veciz bir ifade ile maslahatına en uygun olana yönlendirmek suretiyle irşat etmekte kimi zaman da yapılan yanlış noktasında tehdit içerikli uyarı gayesi taşımaktadır:

“Tevkiden amaçlanan şey, muhatabı yapmış olduğu yanlış işler karşısında uyarmak, yaptığı yanlışlardan dönmesini sağlamak ve en önemlisi de kendinden daha üst mevkide hesap vereceği birinin bulunduğunu ona hatırlatmaktır.”⁸⁹

Örneğin Abbâsîlerin önde gelen devlet adamlarından Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî, kendisinden şikâyet edilen bir valiye hitaben şöyle yazmıştır:⁹⁰

فَدَكْتُرُ شَاكُوكَ وَقَلَّ شَاكِرُوكَ، فَإِمَّا اعْتَدَلْتُ وَإِمَّا اعْتَزَلْتُ!

“Şikâyetçilerin çoğaldı teşekkür edenlerin azaldı. Ya adil ol! Ya da emekli!”

Yazılı nesir çeşitlerinden kitâbet türüne dâhil olan tevkî'ât, örneklerde de görüldüğü şekliyle yazılı olarak ifade edilen şikâyet, talep ve sorulara verilen veciz cevaplar olup diyalogu ve mektuplaşma sürecini muhatap için sonlandırmaktadır. İrşat, tehdit, emir ve nasihat gibi içeriklere sahip bu yazılı cevaplar, ecvibe-i müskite üslubunun bir nesir sanatı olan tevkî'âtta kullanımına dair veciz örneklerdendir.

6.2.2. Hikem ve Emsâl

⁸⁶ el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 11/114; Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fî târihi'l-edebi'l-'Arabî* (Beyrut: Dâru'l-cil, 1986), 371; Târik Huseyn, “Fennu't-tevkî'ât”, 433-434.

⁸⁷ Muhammet Selim İpek, “Arap Edebiyatında Tevkî'ât ve Edebî Özellikleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 58 (2018), 91; Târik Huseyn, “Fennu't-tevkî'ât”, 433-434.

⁸⁸ Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi II: Sadru'l-İslam Dönemi* (Erzurum: Fenomen, 2013), 243; Târik Huseyn, “Fennu't-tevkî'ât”, 438-441.

⁸⁹ Mahmut Kafes, “Arap Edebiyatında Tevki”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 31 (2014), 113.

⁹⁰ İbn Ebî 'Avn, *el-Ecvibetu'l-muskite*, 7; el-İsfahânî, *Muhâdarâtu'l-udebâ*, 1/223.

Emsâl, Arapçada “mesel” kelimesinin çoğulu olup atalardan gelen ve onların yüzyıllar içindeki deneyim ve gözlemlerine dayalı düşüncelerini değişmez kalıp ve klişeleşmiş özlü sözlerle öğüt ve hüküm içerecek biçimde yansıtan, lafzı ve anlamı beğenilerek nesilden nesile aktarılan, çoğunlukla aslî durumuna benzeyen halleri açıklamak ve örneklemek amacıyla kullanılan anonim mahiyetteki özdeyiştir. Türkçede vecize (özdeyiş, özlü söz) ve kelâmıkibar diye adlandırılan hikmet ise çoğunlukla öğüt ve ders vermek amacıyla peygamber, filozof, düşünür, şair, edip, hatip, âlim gibi seçkin zümreye mensup bir kişi tarafından söylenmiş olan, bir hayat tecrübesini dile getiren özlü sözdür.⁹¹

Cevapların kısa ve özlü olma özelliği aynı zamanda ecvibe-i müskite üslubunun hikem ve emsâl ile karıştırılması sonucuna götürebilir. Her ne kadar hikem ve emsâl türüne ait ifadeler de özünde vecizlik barındırsa da bunların her biri farklı kavram ve ifade şekilleridir. Sözde mesel kullanmak, “mantığı yüceltmekte ve sözün muhatap nezdinde kabulünü sağlayıp gönüllerde güzel bir etki bırakmaktadır.”⁹² Ayrıca, aklî ve naklî ilimlerin tamamında kullanılabilen mesel, hasmın iknası ve muterizin de konuyu saptırmasının önünü kesmektedir.⁹³ Ecvibe-i müskite de diyalogu mütekellim lehine sonuçlandırma adına duruma en uygun ikna metodunu ve ifade aracını kullanmaktadır. Bu araç, bazen halk arasında şüyu bulmuş bir hikmetli söz olabilirken, bazen de halk nezdinde beğenilip rağbet görerek kullanımı yaygın hale gelmiş ve sonrasında atasözü olarak varlığını devam ettirmiş olabilir ki bu kullanım tarzı da belâgatte kendisine yer bulan “irsâl-i mesel” sanatıdır.

Arap edebiyatında kullanılan mesellerin pek çoğunun ilk kullanıldığı olay ve durumda, söyleyen tarafından muhatabını susturan birer ec-

⁹¹ İsmail Durmuş, “Mesel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/293-297.

⁹² Ebû Hilâl Hasan b Abdullah b Sehl el-‘Askerî, *Cemheretü'l-emsâl*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Abdulmecîd Katâmiş (Beyrut: Dâru'l-cîl, 1988), 1/4.

⁹³ Ebû Alî Nûruddîn Hasen b. Mes'ûd el-Yûsî, *Zehru'l-ekem fi'l-emsâl ve'l-hikem*, thk. Muhammed el-Haccî, Muhammed el-Ahdar (Fas: Dâru's-sekâfe el-Mağrib, 1981), 1/31.

vibe-i müskite olarak kullanıldığını ve sonrasında insanlar arasında duyulup yaygınlaşmasıyla emsâl halini aldığı söylenebilir.⁹⁴ Bu da ecvibe-i müskite üslubunun önemini ve değerini ortaya koymaktadır. Zira verilen cevap etkili ve susturucu olduğundan, benzer durumu yaşayan kimseler bu ifadeleri kullanmış, yaygın bir şöhret yakalayan bazı cevaplar da mesel haline gelerek varlığını sürdürmüştür. Örneğin Arap edebiyatında yer alan “الحديث ذو شجون” ve “سبق السيف العدل” darb-ı meselleri aslında ilk söylendiği anda muhatabını susturan birer ecvibe-i müskitedir. Daha sonraları bu sözler halk arasında belli bir şöhret yakalamış ve benzer durumlarda sıklıkla kullanılan birer mesel halini almıştır.⁹⁵

Kısaca söylemek gerekirse ecvibe-i müskite olarak söylenmiş bir söz, genel kabul görüp herkes tarafından benzer durumlarda sözün etkisini artırmak amacıyla kullanıldığında *emsâl*; vaaz, irşat ve nasihat gibi durumlarda da *hikem* adını alabilmektedir. Zamanla kalıplaşmış ve hikem-emsâl adını almış bu sözler farklı bir zaman diliminde ve benzer bir durumda ilk muhatabı dışında farklı bir muhatap için susturucu birer cevap olarak kullanılabilir.

Sonuç

Şiir ve hitâbette ulaşabileceği en iyi noktaya varan Arap edebiyatı, İslâmiyet’le birlikte yeni bir kimlik kazanmış, içeriği, üslubu ve karakteri olumlu yönde değişmiştir. Kur’ân-ı Kerîm’in mucize olarak gönderilmesinin de bunda etkisi büyük olmuştur. Zira benzerini getirmekten aciz bırakan bir üsluba ve edebî içeriğe sahip olan Kur’ân-ı Kerîm, îcâz ve î’câz olarak Arap edipleri etkilemiş ve geliştirmiştir. Bu çalışma ile ecvibe-i müskite üslubunun Arap edebiyatında öne çıkan îcâz ve î’câz ifade tarzlarından birisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Yapılan taramalar neticesinde bu üsluba ait günümüze ulaşan en eski müstakil eser sahibinin İbn Ebî ‘Avn olduğu belirlenmiştir.

Klasik eserler içerisinde bu üsluba dair bir kavramlaştırma yapıldığı tespit edilmiş olup modern dönemde ise bu ifade tarzı hakkında farklı değerlendirmeler yapıldığı müşahade edilmiştir. Manzûm ve mensûr

⁹⁴ Kâsım, “Zekâu’l-beyân”, 76-77.

⁹⁵ el-‘Askerî, *Cemheretü’l-emsâl*, 1/377; el-Meydânî, *Mecme’u’l-emsâl*, 1/197-198; Kâsım, “Zekâu’l-beyân”, 76-77; Numan Yazıcı, *Arapça-Türkçe/Türkçe-Arapça Atasözleri ve Deyimler* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2003), 103-104.

edebî türlerin pek çoğunda muhatabı susturma gayesiyle kullanılan ecvibe-i müskite üslubunu modern dönemde kimi müellifin sadece şifahi söyleme dayalı olarak değerlendirdiği kiminin ise sadece tartışma ve husumete dayalı diyaloglarla sınırlandırdığı görülmüştür. Elde edilen veriler ışığında biz, ecvibe-i müskite üslubunun; Arap dilinin çeşitli özelliklerini kullanan, edebiyat çeşitlerinin pek çoğunda kendisine yer edinmiş ve sözün ikna gücünü artırmada belâgat sanatlarının birçoğunu araç olarak kullanan bir *ifade üslubu* olduğu değerlendirmesini yapabiliriz. Zira ecvibe-i müskite, şiirin yanı sıra nesir açısından değerlendirildiğinde şifahi kültürde “hitâbet”; siyasi metinlerde “tevkî’ât”; özlü ifadelerde “hikem ve emsâl”; hakkı ispat mücadelesinde “muhâverât veya münâzara”; latif ve nükteli olması yönüyle de “mizah/nükte” olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türkiye’de bu üsluba ait örneklerin mizah temelli yapılan çalışmalarında sıklıkla işlendiği ve bu çalışmaların bazılarında “hazırcevaplık” şeklinde bir alt başlık olarak ele alındığı tespit edilmiştir. Ancak araştırmamız neticesinde ecvibe-i müskite kavramının; hazırcevaplık, ironi, mizah gibi pek çok kavramı içine alan çatı bir kavram olduğu değerlendirmesinde bulunulmuş ve bu üslubu nitелеmek üzere *ecvibe-i müskite* kavramının literatüre girerek bu şekilde yerleşmesi önerilmiştir.

Tespit ettiğimiz bir diğer husus ise, susturuculuk vasfına sahip cevapların; hızlılık, duruma uygun doğru ifade aracı tercihi, vecizlik, nükteli ve zarif anlatım, muhatabı susturma ve iknada güçlü argümanlara sahip olma özelliklerine sahip olduğudur.

İncelenen örneklerden çıkardığımız bir diğer sonuç ise ecvibe-i müskite üslubuna ait cevapların kullanım alanlarının oldukça geniş olmasıdır. Kimi zaman halife meclislerinde münâzara ve hoş sohbet ortamında gerçekleşen cevaplar, bazen mahkeme salonunda bir yargılamayı tasvir etmekte; bazen de pazarda alım-satım diyaloglarını yansıtmaktadır. Hayatın her alanına temas eden bu örneklerde ana karakter kiminde bir öğretmen, din adamı veya hâkim iken kimisinde de bir meczup, efemine bir şahsiyet veya güçlü bir siyasi otoriteyi temsil etmektedir. İçeriği itibarıyla fikhî veya kelâmî bir meseleyi tartışan örnekler olduğu gibi hasta ziyareti, ilme ve âlime saygı, aile içi iletişim gibi ahlâkî pek çok konuya temas eden

anekdotlar da mevcuttur. Ayrıca bu üsluba ait örneklerin kullanım amaçları da karakter ve kullanıldığı alanlara göre çeşitlilik göstermektedir. Kimi örnekte muhatabın irşadı hedeflenirken kimi yerde ise uğranılan bir haksızlığa karşı serzeniş ve isyan dile getirilmekte bazı örneklerde ise güçlü argümanlar sunmak suretiyle hakkın ispatı gaye edinilmektedir. Uğranılan hakarete karşı misliyle mukabelede bulunma kastı taşıyan bazı cevaplar ise oldukça müstehcen şekillerde muhatabı için afallatıcı ve susturucu şekilde kullanılmaktadır.

Kaynakça

- ‘Alevî, Kerîm ‘Abîd el-. “el-Ecvibetu’l-muskite: dirâsetun fî dav’i’l-lisâniyyâtî’t-tedâvuliyye”. *Mecelletu kulliyeti’t-terbeviyye li’l-benât* 1/31 (2020), 135-151.
- ‘Askerî, Ebû Hilâl Hasan b Abdullah b Sehl el-. *Cemheretü’l-emsâl*. thk. Muhammed Ebu’l-Fazl İbrahim, Abdulmecîd Katâmiş. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-cîl, 1988.
- ‘Askerî, Ebû Hilâl Hasan b Abdullah b Sehl el-. *Kitâbü’s-sinâ’ateyn el-kitâbe ve’s-şi’r*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Muhammed Ebu’l-Fazl İbrahim. Kahire: Dâru İhyâi’l-Kütübi’l-‘Arabiyye, 1952.
- Bulut, Ali. *Belâgat Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.
- Câhız, ‘Amr b. Bahr b. Mahbûb el-. *el-Beyân ve’t-tebyîn*. thk. Abdusselâm Hârûn. 4 Cilt. Beyrut: Mektebetu el-Hâncî, 1988.
- Câhız, ‘Amr b. Bahr b. Mahbûb el-. *el-Buhalâ*. thk. Ahmed el-‘Avâmirî, Alî el-Cârim. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, 2001.
- Câhız, ‘Amr b. Bahr b. Mahbûb el-. *el-Hayevân*. thk. Abdusselâm Hârûn. 8 Cilt. Beyrut: Dâru’l-cîl, 1996.
- Câhız, ‘Amr b. Bahr b. Mahbûb el-. *el-Mehâsin ve’l-ezdâd*. Kahire: Mektebetu el-Hâncî, 1324.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-. *es-Sihâh: Tâcu’l-luğa ve sıhâhu’l-‘Arabiyye*. thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru’l-‘ilmi li’l-melâyîn, 1987.
- Curcânî, Seyyid Şerîf Ebu’l-Hasen Alî b. Muhammed el-. *Mu’cemu’t-ta’rîfât*. thk. Muhammed Sıddîk Minşâvî. Kahire: Dâru’l-fazîle, 2004.

- Çelik, Nurten. *Nergisî İksîr-i Sa'âdet (İnceleme-Metin-Dizin)*. Adıyaman: Adıyaman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Demirayak, Kenan. *Arap Edebiyatı Tarihi II: Sadru'l-İslam Dönemi*. Erzurum: Fenomen, 2013.
- Durmuş, İsmail. "Hezl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/304-305. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Durmuş, İsmail. "İrticâl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/459-460. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Durmuş, İsmail. "Mesel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/293-297. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Ebşîhî, Bahâuddîn Ebu'l-Feth Muhammed b. Ahmed b. Mansûr el-. *el-Mustatrafi fî kulli fennin mustazraf*. thk. İbrâhîm Sâlih. 3 Cilt. Beyrut: Dâr Sâdır, 1999.
- Efendi, Aziz Ali. *Muhayyemat-ı Aziz Efendi*. İstanbul: Mekteb-i Harbiye-i Şahane Matbaası, 1284.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevî el-. *Tehzîbu'l-luğa*. thk. Muhammed 'Avz Mur'ib. 15 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-turâsî'l-'Arabî, 2001.
- Fâhûrî, Hannâ el-. *el-Câmi' fî târihi'l-edebi'l-'Arabî*. Beyrut: Dâru'l-cîl, 1986.
- Fâ'ûr, Munîra Muhammed. "Belâgatu'l-ecvibetî'l-muskite: el-Uslûbu'l-hakîm nemûzecen". *Mecelletu câmi'ati Dimeşk* 30/3-4 (2014), 113-139.
- Fâ'ûr, Munîra Muhammed. *el-Ecvibetu'l-muskite: fennu'l-iknâ' ve'l-imtâ'*. Suriye: Menşûrâtu'l-hey'eti'l-'âmme es-Sûriyye li'l-kitâb, 2019.
- Fâ'ûr, Munîra Muhammed. "el-Hudûru'l-belagî fî'l-ecvibetî'l-muskite: İcâz-Kinâye-Husnu't-ta'lîl-İktibâs". *İttihâdu'l-kuttâbi'l-'Arab* 32/134-135 (2014), 11-42.
- Ferâhîdî, Halîl b. Ahmed el-. *Kitâbu'l-'ayn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî, İbrâhîm es-Sâmerrâî. 8 Cilt. Beyrut: Dâr ve Mektebetu'l-Hilâl, ts.
- Fîrûzâbâdî, Ebu't-Tâhir Mecdûddîn Muhammed b. Ya'kûb el-. *el-Kâmûsu'l-muhît*. thk. Mektebu tahkîkî't-turâs fî muessesetî'r-risâle. Beyrut: Muessesetü'r-risâle li't-tibâ'a ve'n-neşr ve't-tevzî', 2005.

- Fuad, Ali. "Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa". *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası* 19/96 (1928), 64-147.
- Funûnu'n-nesri'l-'Arabîyyi'l-kadîm. Ramallah: Câmi'atu'l-Kuds el-Meftûha, 2007.
- Gökçek, Mehmet Fatih. *Behcetî Seyyid İbrahim Efendi "Târîh-i Sülâle-i Köprülû" (Transkripsiyon ve Tahlil)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Husrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. 'Alî el-Kayrevânî el-. *Cem'u'l-cevâhir fi'l-mulah ve'n-nevâdir*. thk. 'Alî Muhammed el-Becâvî. Beyrut: Dâru'l-cîl, 1953.
- İsfahânî, Ebu'l-Ferec Alî b. el-Huseyn el-. *el-Eğânî*. thk. İhsân 'Abbâs vd. 25 Cilt. Beyrut: Dâr Sâdır, 2008.
- İsfahânî, Râgıb Ebu'l-Kâsım Huseyn b. Muhammed el-. *Muhâdarâtu'l-udebâ: ve muhâverâtu's-su'arâ ve'l-bulegâ*. thk. Ömer et-Tabbâ'. 2 Cilt. Beyrut: Şeriketu Dâri'l-Erkâm b. Ebî'l-Erkâm, 1999.
- İbn 'Abdîlber, Cemâluddîn Yûsuf b. Abdillâh en-Nemerî. *Behcetü'l-mecâlîs ve unsu'l-mucâlîs; ve şahzu'z-zâhîni ve'l-hâcis*. thk. Muhammed Mursî el-Hûlî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, 1982.
- İbn 'Abdirabbih, Ahmed b. Muhammed el-Endelusî. *el-'Ikdu'l-ferîd*. thk. Mu'fid Muhammed Kumeyha, Abdulmecîd er-Rahînî. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, 1983.
- İbn Ebî 'Avn, İbrâhîm b. Muhammed b. Ebî 'Avn. *el-Ecvibetu'l-muskite*. thk. Mey Ahmed Yûsuf. Kahire: 'Ayn li'd-dirâsât ve'l-buhûs el-insâniyye ve'l-ictimâ'iyye, 1996.
- İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Zekerîyyâ. *Mu'cemu mekâyîsi'l-luğa*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt. Dâru'l-fîkr, 1979.
- İbn Hamdûn, Muhammed b. Hasen. *et-Tezkiratu'l-Hamdûniyye*. thk. İhsân Abbâs, Bekr Abbâs. 10 Cilt. Beyrut: Dâr Sâdır, 1996.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim ed-Dîneverî. *eş-Şi'r ve's-su'arâ*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-me'ârif, 1982.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim ed-Dîneverî. *'Uyûnu'l-ahbâr*. thk. Münzir Muhammed Sa'îd Ebû Şi'ar. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-İslâmî, 2008.

- İbn Manzûr, Muhammed b. Mukrim b. Ali. *Lisânu'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâr Sâdır, 1414.
- İbn Mu'tez, Ebu'l-Abbâs Abdullâh b. Muhammed. *el-Bedî' fi'l-bedî'*. thk. Muhammed Abdulmu'în Hafâcî. Beyrut: Dâru'l-cîl, 1990.
- İbn Sellâm, 'Ubeyd el-Kâsım. *Kitâb'u'l-emsâl*. thk. 'Abdulmecîd Katâmuş. Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-turâs, 1980.
- İbn Sîde, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail en-Nahvî el-Lugavî. *el-Muhassas*. thk. Muhammed Bâsıl 'Uyûn es-Sûd. 5 Cilt. Beyrut: Dâru ihyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1996.
- İbn Vehb el-Kâtib, Ebu'l-Huseyn İshâk b. İbrâhîm b. İsmâ'îl. *el-Burhân fi vucûhi'l-beyân*. thk. Ahmed Matlûb, Hatîce el-Hadîsî. Bağdat: Câmi'atu Bağdât, 1967.
- İbnu'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb. *el-Fihrist*. Beyrut: Dâru'l- ma'rife, 1978.
- İpek, Muhammet Selim. "Arap Edebiyatında Tevkî'ât ve Edebî Özellikleri". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 58 (2018), 90-98.
- Kaddûrî, Muhammed. "el-Ecvibetu'l-muskite fi'l-edebî'l-'Arabiyyi'l-kadîm". *Mecelletu'l-hakika* 17 (2018), 211-233.
- Kafes, Mahmut. "Arap Edebiyatında Tevki". *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 31 (2014), 111-118.
- Kalkaşendî, Ebu'l-'Abbâs Ahmed el-. *Subhu'l-a'sâ fi sinâ'ati'l-inşâ*. 14 Cilt. Kahire: Dâru'l-kutubî'l-Mısriyye, 1922.
- Kâsım, Muhammed Abdullah. "Zekâu'l-beyân fi'l-ecvibeti'l-muskite fi't-turâsi'l-'Arabî". *Mecelletu el-Ma'rife* 648 (Eylül 2017), 73-89.
- Kazvînî, Hatîb Celâluddîn Muhammed b. Abdirrahmân el-. *el-Îzâh fi 'ulûmi'l-belâga*. thk. İbrâhîm Şemsuddîn. Beyrut: Dâru'l-kutubî'l-îlmiyye, 2003.
- Kefevî, Ebu'l-Bekâ el-Hanefî el-. *el-Kulliyât: Mu'cemun fi'l-mustalahât ve'l-furûki'l-luğaviyye*. thk. Adnân Dervîş, Muhammed Mısırî. Beyrut: Muessesetu'r-risâle, 1998.
- Kelâ'î, Ebu'l-Kâsım Muhammed Abdulğafûr el-. *İhkâmu san'ati'l-keâm*. thk. Muhammed Rıdvân ed-Dâye. Beyrut: Dâru's-sekâfe, 1966.

- Meydânî, Ebu'l-Fazl Ahmed b. Muhammed el-. *Mecme'u'l-emsâl*. thk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetu's-sunneti'l-Muhammediyye, 1955.
- Mikdâd, Mahmûd Fâris. "el-Ecvibetu'l-muskite fi'l-'asri'l-Emevî". *İttihâdu'l-kuttâbi'l-'Arab* 138-139 (2015), 27-48.
- Murtezâ, Alî b. Huseyn el-'Alevî eş-Şerîf el-. *Emâli'l-Murtezâ; guraru'l-fevâid ve duraru'l-galâid*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm. 2 Cilt. Beyrut: Dâru ihyâi'l-kutubi'l-'Arabiyye, 1954.
- Paşa, Bağdatlı İsmail. *Hediiyetu'l-'ârifîn: fî esmâi'l-muellifîn ve âsâri'l-musannifîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru ihyâi't-turâsi'l-'Arab, 1951.
- Râzî, Ebû Abdillâh Zeynuddîn Muhammed b. Ebî Bekr er-. *Muhtârû's-Sihâh*. thk. Mahmûd Hâtır. Beyrut: Mektebetu Lubnân Nâşirûn, 1995.
- Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Aybeg es-. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed Arnaûd, Turkî Mustafa. 29 Cilt. Beyrut: Dâru ihyâi't-turâs, 2000.
- Şehrî, 'Abdilhâdî b. Zâfir eş-. *İstirâticiyyetu'l-hitâb: mukârabe lugaviyye tedâvuliyye*. Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-cedîd el-muttehide, 2004.
- Şemmerî, Habîb. *el-Cevâbâtü'l-hâzıra*. Mısır: Mecme'u buhûsi'l-İslâmiyye, 2006.
- Tabâne, Bedevî. *Mü'cemü'l-Belâgati'l-'Arabiyye*. Cidde: Dâru'l-Menâra, 3. Basım, 1988.
- Târık Huseyn, 'Alî. "Fennu't-tevkî'ât fi'n-nesri'l-'Arabî". *Mecelletu ebhâsi kulliyeti't-terbiyeti'l-esâsiyye* 1/18 (2022), 432-452.
- Teftâzânî, Sa'duddîn Mes'ûd b. Fahriddîn et-. *Muhtasaru'l-me'ânî*. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1990.
- Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Ali et-. *Mevsû'atu keşşâfi istilâhâtî'l-funûn ve'l-'ulûm*. thk. Alî Dahrûc. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetu Lübnân Nâşirûn, 1996.
- Tevhîdî, Ebû Hayyân Ali b. Muhammed et-. *el-Besâir ve'z-zehâir*. thk. Vedâd el-Kâdî. 10 Cilt. Beyrut: Dâr Sâdır, 1988.
- Tevhîdî, Ebû Hayyân Ali b. Muhammed et-. *el-İmtâ' ve'l-muânese*. thk. Heysem Halîfe. Beyrut: el-Mektebetu'l-'asriyye, 2011.
- Vatvât, Cemâluddîn Muhammed b. İbrâhîm el-. *Guraru'l-hasâisi'l-vâziha ve 'uraru'n-nekâisi'l-fâziha*. thk. İbrâhîm Şemsuddîn. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 2008.

- Yazıcı, Numan. *Arapça-Türkçe/Türkçe-Arapça Atasözleri ve Deyimler*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2003.
- Yûsî, Ebû Alî Nûruddîn Hasen b. Mes'ûd el-. *Zehru'l-ekem fi'l-emsâl ve'l-hikem*. thk. Muhammed el-Haccî, Muhammed el-Ahdar. 3 Cilt. Fas: Dâru's-sekâfe el-Mağrib, 1981.
- Zakzûkî, Ahmed Cemâl Nâcî ez-. "Belâgatu'l-cevâbi'l-muskit fî 'Uyûni'l-ahbâr li İbn Kuteybe". *Mecelletu's-Siyâkâti'd-Duveliyye* 2 (2018), 314-322.
- Zebîdî, Ebu'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed ez-. *Tâcu'l-'arûs: min cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. İbrâhîm et-Terzî. 40 Cilt. Kuveyt: Matba'atu hukûmeti Kuveyt, 2000.
- Zemahşerî, Cârullâh Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ömer ez-. *el-Mustaksâ fi'emsâli'l-'Arab*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, 1987.
- Zemahşerî, Cârullâh Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ömer ez-. *Esâsu'l-belâga*. thk. Muhammed Bâsıl 'Uyûn es-Sûd. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, 1998.
- Zemahşerî, Cârullâh Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ömer ez-. *Rebî'u'l-ebrâr ve nusûsu'l-ahbâr*. thk. 'Abdu'l-Emîr 'Alî Muhennâ. 5 Cilt. Beyrut: Muessesetu'l-'âlemi'l-matbû'ât, 1992.